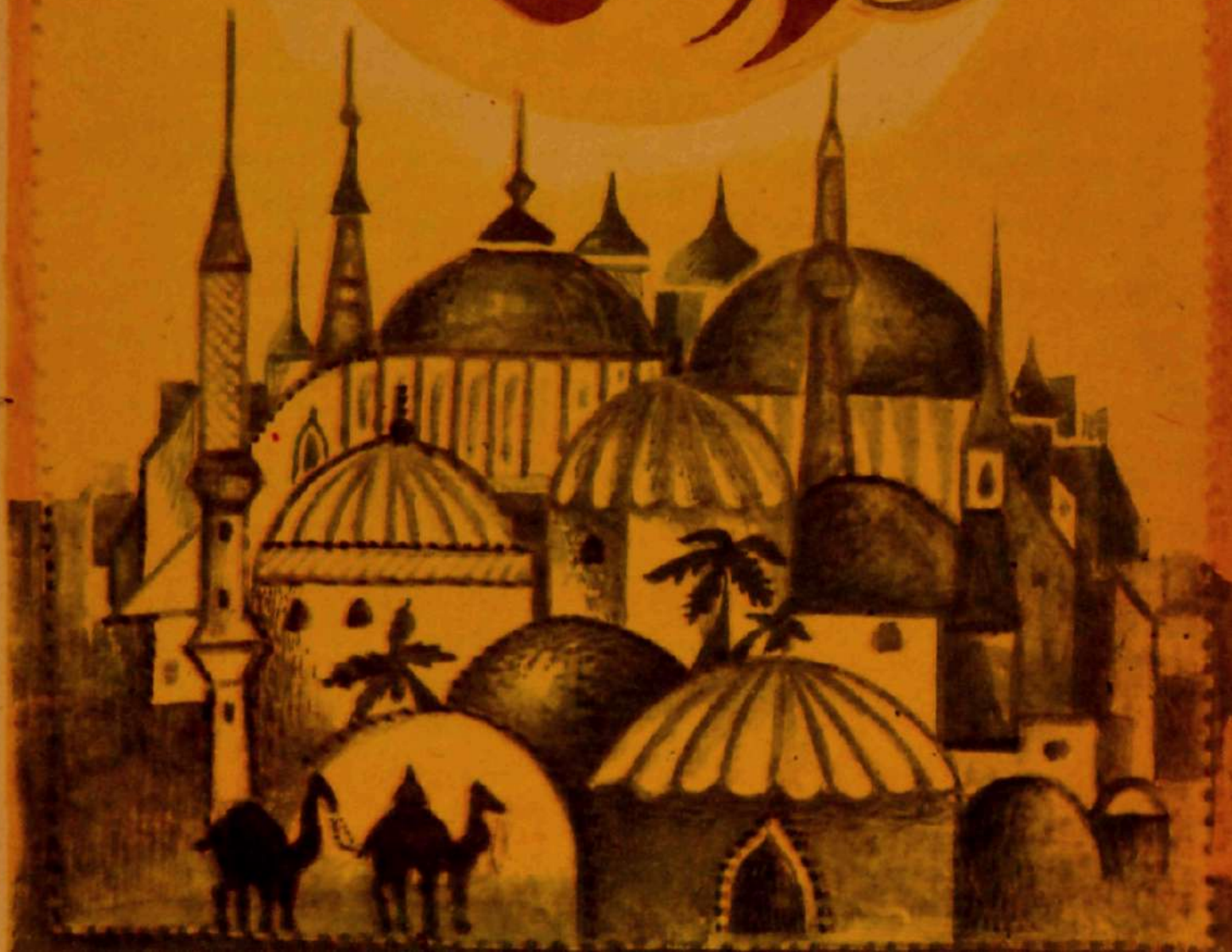

Галеј Аллахвердијев

Масна
Султани
Девлет

Галей Əли оғлу Аллахвердијев 1950-чи илгә андан олмушдур. БДУ-нун Шәргинәснасыг факултәсини битирмиш, бир мүдәт әрәб әлкәләриндә чалышмышдыр. Азәрбајчан ЕА Низами адына Әдәбијјат Институтунда ишләдији илләр классик ирсимизин бөјүк нүмајәндәси Хәтиб Тәбризинин әдәби-елми ирсинин тәдиги илә мәшғул олмуш, бу мөвзуда јаздыгы намизәтлик вә докторлуқ диссертасијаларыны мүдафиә етмишдир. Ики монографијанын, онларча елми мәгаләнин, елми-бәдиин тәрчүмәнин мүәллифидир. Гәзырдә Харичи Ишләр Назирлијиндә чалышыр.

"Насими кәзән јерләр" мүәллифини илк публицист әсәриндир.

1995
489

Галей Аллахвердијев

T3/5CYP
A52

63342

Насими
кәзән
жерләр

Азәрб. Госуд. Респуб.
БИБЛИОТЕКА
имени А. Ф. Ахундова

БАКЫ - 1995

63342

АРХИВ

+ Ш15 (2=Аз)

Тарих

Галей Аллахвердиев. Нәсими көзөн јерләр.
Бақы - "Сабах", 1995, 93 сәһ.

ISBN 5-86106-044-4

Китабда мә'лум елми-публисист мәнбәләр вә мӯәллифин шәхси мӯшаһидәләри әвәсында Суријанын тарихи, әдәби-мәдәни абидәләри, тәбиәти, әһалиси, онун милли вә социал тәркиби, бу гәдим дијарын тәбиәти, мӯасир ичтиман-сијаси, иғтисади вәзијәти һағғында охучуларә мә'лумат верилир. Мӯәллиф узун мүддәт бу өлкәдә чалышаркән Суријадә халғымызын тарихи вә мәдәнијәти илә бағлы мәсәләләрә хусуси диғгәт әјурмыш, топладығы материаллары китабда шәрһ етмишдир. Бәјүк классикимиз Нәсими илә бағлы сәһифәләр даһа тәсирли вә јадгагандыр.

Г $\frac{1805070000 - 1}{029-95}$ Е'лансыз

© "Сабах" нәшријәти - 1995

ТАРИХӨ НӨЗӨР

Сурија гәдим инсанларын мәскән салдығы өлкәләрдән биридир. Гәлә бизим ерадан өввәл II миңиллијин икинчи јарысында шимали Әрәбистандан көчүб кәлән арами тајфалары бу өлкәни өзләринә мәскән сечмишдиләр. О вахт өлкәни тутмуш Әһмәниләр сүләләсинин нүмајәндәләри арами дилинин диалектләриндән бирини рәсми дил кими ишләдирдиләр. Анчағ арамиләрин һеч вахт өз мүстәғил дәвләтләри олмамышдыр. Онларын кичик шөһәр дәвләтләри даим ја Ассиријадан, ја Бабилдән, ја да ки, Мисирдән асылы иди. Әсасән Сурија, Фәләстин вә Месопотомија өразисиндә јашајан бу халғ Рома империјасы дәврүндә суријалылар кими адландырылмаға башланды.

Сурија лап гәдимдән Јахын Шөргин үрәји һесаб едилир. Онун сәнәткарларынын јаратдығы сәнәт нүмунәләри дунјадә јүксәк гијмәтләндирилир. Сурија Шөрг вә Гөрг арасында бир нөв көрпү ролу ојнајырды. Орадан кечән тиңарәт јоллары Аралығ денизи өлкәләри илә Авропа вә Шөрг өлкәләрини - Чин, Һиндистан, Иран, Загафгазија вә Јәмәни бир-бири илә иғтисади телләрлә бирләшдирди.

Тарих боју өлкә өразиси дәфәләрлә јаделлиләрин өлине кечмиш, бир чох тајфалар вә халғлар орада өзләринә мәскән салмыш, сонра исе јени мӯһарибәләр һәтичәсиндә өлкәни тәрк етмәјә, өз јерләрини башгаларына вермәјә мәчбур олмушлар.

Мүәјјән дәврләрдә өлкәдә аморитләр, хетләр, гәдим мисирлиләр, бабиллиләр, ассиријалылар, халдәјләр, финикијалылар, арамиләр, фарслар, јунанлылар, ромалылар, бизанслылар, хач јүрүшләринин иштиракчылары, монғоллар, түркләр вә с. халғлар мәскән салмыш, сонра исе ону тарихи сәбәбләрә қәрә тәрк етмишләр. Суријанын мӯасир сакинләри - әрәбләр әсасән VII әсрин өввәлләриндә орада мәскүнләшмаға башламышлар. Гәлә IV-III миңилликләрдә (бизим ерадан өввәл) бурада јашајан халғларын бир чоху көчәри һәјәти тәрк едәрәк даими јашајыш шөрантина кечмишдир. Бу дәврдә өлкә-

нин бә'зи мөнтөгөлөрүндө сүн'и суварма төтбиг эдилмөжө башламышды. III-II минилликлөрдө (б.е.-дан өввөл) өлкөдө кичик гулдарлыг дөвлөтлөри жаранмыш, XVI-XV өслөрдө (б.е.-дан өввөл) онлар Мисир дөвлөти төрөфиндөн зөпт эдилмишдир. Сонра өлкөнүн шимал төрөфи хетлөр төрөфиндөн тутулмуш, чөнуб төрөфи исө мисир-лилөрин өлинде галмышдыр. Бизим ерадан өввөл X өсрин башлангычында Суријада күчлү гулдарлыг дөвлөти жаранмыш вө бизим ерадан өввөл VIII өсрдө бу дөвлөт асуријалылар төрөфиндөн дармадагын эдилмишдир. Нөһајөт бизим ерадан өввөл VI өсрдө фарслар, 333-чү илдө Искөндөрин гошунлары өлкөнү ишгал етмиш вө 64-чү илө гөдөр өлкө онун сөркөрдөлөриндөн бири олан Селевкидин, о өлдүкдөн сонра исө онун сүлалөсиндөн олан һөкмдарларын табелији дө олмушдур. Бундан сонра өлкөнү ромалылар зөпт етмиш, IV өсрин сонларында исө о бизансыларын өлинө кечмишдир. VI-VII өсрин өввөллөрүндө Сурија үч дөфө иранлыларын-сасанилөрин басгынына мө'руз галмыш, нөһајөт VII өсрин 3-4-чү иллөрүндө өрөблөрин өлинө кечмишдир. Әмөвилөр сүлалөсинин һакимијјөти дөврүндө (661-750) онлар Дөмөшги өзлөрүнө пайтахт сечмиш, бу иллөр өрзиндө Суријанын жүксөлиш дөврү башланмышдыр. Лакин 750-чи илдө аббасилөр сүлалөсинин һакимијјөт башына көлмөси вө пайтахтын Дөмөшгдөн Багдада кечирилмөси нөтичөсиндө өлкөнүн сијаси вө мөдөни ролу мүөјјөн дөрөчөдө азалмышдыр.

XI өсрин сонларында өлкө сөлчүг түрклөрүнүн һакимијјөти алтына дүшмүш, бу дөврдө өлкөнүн саһилбоју рајонларында хач жүрүшлөрүнүн иштиракчыларынын жаратдыглары кичик христиан кнјазлыглары мејдана чыкмышдыр. Суријанын дахили рајонлары исө бу дөврдө фатимилөрин (969-1171), даһа сонра исө өјјубилөрин (1171-1250) һакимијјөти алтында галмышды. Сонра өлкө Мисир мөмлүклөрүнүн өлинө кечмиш, 1517-чы илдө түрк султаны I Сәлим ону ишгал едөнө гөдөр онларын һакимијјөти алтында галмышдыр. 1918-чи илин нојабр ајынын өввөллөрүндө түрклөр Суријаны һөмишөлик төрк етмиш, өлкө инкилис-франсыз гошунлары төрөфиндөн

тутулмушдур. Онлар өлкөнү үч идарөстмө зонасына бөлөрөк чөнуб зонасыны - Фөлөстини инкилислөрө, Гөрб зонасыны - Ливан, Латакија (Лезигијјө) вө Искөндөрүн санчагылыгыны франсызлара, Шөрг зонасыны - Суријанын дахили рајонларыны исө Әмир Фөјсәлө - индики Иорданија кралынын атасына идарө етмөк үчүн вермишдилөр. 1919-чу илин мај ајында "Өрөб мүстөгиллик партијасынын" башчылыгы алтында Сурија милли конгресинө һәр үч зонада сечкилөр кечирилди. Ијун ајынын 2-дө Конгрес бөјанатла чыхыш етди. Бурада Парис конфрансынын өлкөнү мандатла идарө етмөк һаггында гөрары рөдд эдилди. Буна бахмајараг, 1920-чи илин апрел ајында Сан-Ремо шөһөрүндө өз нөвбөти ичласыны кечирән Антантанын Али Совети Сурија вө Ливаны идарө етмөк үчүн Франсаја, Фөлөстий вө Ирагы идарө етмөк үчүн исө Инкилтөрөјө мандат вермөји гөрара алды. Суријалыларын һөрби назир Јусиф Әзмин рөһбөрлији илө мандат рөжиминө гаршы чыхмасына бахмајараг онун гошунлары 1920-чи илин ијул ајынын 24-дө Мајсалун ашырымында кенерал Гуронун рөһбөрлик елөдији франсыз гошунларына мөглөб олду, дөјүшчүлөрин чоху Јусиф Әзм башда олмагла бу гејри бөрабөр вурушмада өлдүрүлдү. Франсыз гошунлары Дөмөшгө дахил олду вө өлкөнү тутду. Бу ачы мөглөбүјјөтө бахмајараг Сурија халгы һөмин күнү өзиз тутур, һөр ил ону милли матөм күнү кими јад едир.

Франсызлар Суријанын милли вөтөнпөрвөр гуввалөрүнүн бирлөшмөсинин гаршысыны алмаг үчүн бурада да өзлөрүнүн сөвимли шұарларындан - "Парчала, һөкм сүр" шұарындан истифаде етмөји гөрара алдылар вө өлкөнү сүн'и олараг бөш һиссөјө бөлдүлөр. Артыг 1920-чи илин сентјабр ајынын 1-дө бу дөвлөтлөрдөн биринчиси - "Бөјүк Ливан" дөвлөти јарадылды. Франсыз али комиссарынын декрети илө бураја Бејрут, Тараблүс, Сур вө Сајда шөһөрлөри, мөһсулдар Бөга вадиси дахил эдилди. Сонра "Әлөвилөр дөвлөти" (Суријанын Аралыг дөнизи саһиллөрүндө јерлөшөн рајонлары) вө "Чөбөл Дуруз дөвлөти" (Сувөјда шөһөри өтрафындакы дагларда јерлөшөн Друз көндлөри) јарадылды, Дөмөшг вө һөлөб исө

мүстөгил районлар олду. Бундан башга Искөндөрүн санчагылыгына "мүстөгиллик" берилди вә ораны идарә етмөк үчүн франсыз кенерал губернатору тө'жин едилди. Нөһажөт, Фөрат ча'ы зонасында јерлөшөн јерлөр "Хүсуси зона" ады илә өлкөдөн гопардылараг идарә едилмөк үчүн мөркөзи Дејр өз-Зорда јерлөшөн франсыз һәрби команданыгына берилди.

Франсыз ишгалчыларынын бу чөһдлөрүнө бахмајараг Сурија халгынын огуллары азадлыг угрунда мүбаризөни бир ан белә дајандырмадылар. 1926-чы илдө франсызлар даһа бир һижлөжө өл атдылар. Онлар Ливана Республика конститусиясы вердилөр. 1926-чы илин мајында Суријада (Дөмөшгдө) Әһмөд Нами башда олмага илк милли Сурија һөкүмөти төшкил едилди. Баш комиссар өлкөнүн конститусиясыны һазырламаг үчүн мөчлис чагырачагыны да вө'д етди. Франсыз һөкүмөтинин нүмајөндөсинин мөчлисин чагырмасыны күнү-күндөн дала салмаг чөһдлөрүнө бахмајараг, нөһажөт 1928-чи илин апрел ајынын 24-дө мөчлисө сечкилөр кечирилди. Бу сечкилөрдө "Милли блок" партијасы гөлөбө чалды. Онун лидери һашим өл-Атаси мөчлисин сөдри сечилди. Мөчлис конститусия һазырламаг үчүн комиссия төшкил етди вә она рөһбөрлик ишини Ибраһим Генануја тапшырды.

Конститусиянын лајиһесинө Суријанын бирлији вә мүстөгиллији, президентин мүстөгил һөрөкөт етмөжө вә Суријанын өз милли ордусуну јаратмага һаггы олдугуну кестөрөн бөндлөр дахил едилдији үчүн франсыз али комиссары бу бөндлөрин өлејинө чыхды вә Милләтлөр Шурасынын (лигасынын) кестөриши олмадан Франсанын буна разылыг. вермөжө һаггы олмадыгыны кестөрди. Мөчлис конститусияны дөјишикликсиз гөбул етмөк һаггында тө'кид етдији үчүн франсыз али комиссары Пансо ону үч ајлыга бурахды вә Франса һөкүмөти илә мүшавирөлөрө башлады. Нөһажөт 1930-чу илин март ајынын 14-дө мөчлисин һазырладыгы конститусия ораја Франсанын Суријаны мандатла идарә етмөк һаггы олдугуну кестөрөн даһа бир бөнди өлаве етмөклө Пансо төрөфиндөн берилөн декретлө фөалијјөт кестөрмөжө башлады. 1932-чи илдө Сурија парламентинө сечкилөр олду, Мөһөммөд

өл-Абид президент, Сүбһи Бөрөкөт исә һөм парламентин сөдри, һөм дө Назирлөр Советинин сөдри сечилди.

Анчаг бу сечкилөрдөн наразы олан "Милли блок" партијасынын үзвлөри вә төрөфдарлары (онлар сечкилөрдө 17 јер, Франса төрөфдарлары исә 522 јер газанмышдылар) јенидөн сечкилөр кечирмөк төләби илә митинглөр вә нүмајишлөр төшкил етдилөр. Халгын көмөк кестөрдји милләтчилөрлө нүмајишөжө кирмөкдөн горхан Пансо Сурија һөкүмөти илә Франса-Сурија мугавилөси багламаг һаггында данышыглара башлады. Анчаг онун төклиф еләдији мугавилөнүн лајиһөси халгын гөзөбинө сөбөб олду вә өлкөдө јени игтишашлар башланды. 1933-чу илдө Назирлөр Советинин сөдри бу мугавилөни имзаладыгда игтишашлар вә тө'тиллөр даһа да артды. Вөзијјөт көлиб о јерө чатды ки, һөтта Франса төрөфдарларынын өксөријјөт төшкил етдији парламент белә бу мугавилөни гөбул етмөди. Белә олдугу һалда јени франсыз али комиссары де Мартел парламенти гејри мүөјјөн бир мүддөтө бурахды, һөкүмөти чевирди вә конститусиянын фөалијјөтинин дајандырды. Өлкөдө јенидөн мандат ганунлары фөалијјөт кестөрмөжө башлады.

1936-чы илин јанвар ајында кечирилөн митинг вә нүмајишлөр, тө'тиллөр өлкөдөки антиимпериалист чыхышлары јени бир төкан верди. Тачөддинин рөһбөрлик еләдији Франса төрөфдарларынын һөкүмөти исте'фаја чыхды вә өз јерини Ата өл-Әјјуби төрөфиндөн төшкил едилмиш "Милли блок" партијасынын төрөфдарларынын јаратдыгы кабинетө верди. 1936-чы илин март ајынын 26-да "Милли блок" партијасынын лидери һашим өл-Атасинин башчылыгы илә Сурија нүмајөндө һөјөти Франса һөкүмөти илә мугавилө багламаг үчүн Парисө кетди вә һөмин илин сентјабр ајында Франса һөкүмөти илә "Достлуг вә көмөк һаггында мугавилө" багланды. Бу мугавилөжө өсасөн Франса һөкүмөти үч ил өрзиндө мандаты лөгв етмөји, өлкөнүн бирлијини вә мүстөгиллијини танимагы, Суријанын Милләтлөр мөчлисинө гөбул едилмөсинө сө'ј кестөрмөји өз бојнуна көтүрдү. Бу Сурија халгынын бөјүк гөлөбөси демөк иди. Лакин бу мугавилөдө даһа бир нечө бөнд вар иди ки, онлар өлкөнүн

там мүстөгил олмасына вә сәрбөст сijasөт јеритмөсине манечилик кестөрирдилөр. Бу бөндлөрө өсасөн Франсанын өлкөдө һе би базалар сахламага, Сурија милли ордусуна нөзарөт етмөјө, Латакија вә Чөбөл Друз рајонларында 5 ил мүддөтинө гошун сахламага һаггы вар иди.

Бундан башга франсызлар өлкөнү өз табелериндө сахламаг үчүн өртүлү дипломатик үсуллардан, дахили вә харичи чөкишмөлөрдөн истифаде етмөјө чалышырдылар. Онлар христианлары вә мүсөлманлары бир-биринө гаршы гојур, мүхтөлиф тајфалары вә дини төригөтлөрө мөксус олан групплары гызышдырыр, бу чөкишмөлөрдөн истифаде едөрөк һакимијетлерини узатмага чөһд едирдилөр. Онлар Сурија һөкүмөтинө төзјиг кестөрмөк үчүн Искөндөрүн санчаглыгынын Түркијөјө верилмөси месөлөсини галдырдылар. Сурија һөкүмөтинин наразылыгына бахмајараг 1937-чи илдө Милләтлөр төшкилаты бу рајонун биркө франсыз-түрк нөзарөти алтына верилмөси һаггында гәрар гөбул етди. 1939-чу илдө "Достлуг һаггында инкилис-түрк мүгавилөси" багландыгдан сонра франсыз гошунлары санчаглыгы төрк етдилөр вә белөликлө дө Искөндөрүн вилајети Түркијөнүн төркибине кечди.

1939-чу илин январында франсыз парламенти 1936-чы илдө багланмыш Франса-Сурија мүгавилөсини төсдиг елөмөкдөн имтина етди. Франса һөкүмөти бундан истифаде едөрөк јенидөн өлкөдө өзүнүн калониал һакимијетини бөрпа етди. һашим өл-Атасинин рөһбөрлик елөдији Сурија һөкүмөти исләфа верди.

1940-чы илдө Франса алман фашистлеринин өнүндө мөглүб олдугдан сонра Вишинин рөһбөрлик елөдији јени франсыз һөкүмөти Ливан вә Суријаны сүлһ үзрө алман-италјан комиссијасынын нөзарөти алтына верди. Анчаг өлкөдө башланан фашизмө гаршы үмумхалг мүгавимөт һөрөкатынын көмөји илө инкилис вә "Азад Франса" гошунлары өлкөнү тутараг онлары фашизм төрөфдарларындан азад етдилөр. 1941-чи илин ијун ајынын 8-дө бу гошунлар Сурија вә Ливан өразисинө дахил олмамышдан габаг кенерал Катру "Азад Франса" адындан үмуми дүшмөн үзөриде гөлөбөдөн сонра онларын һөр икисинө

азадлыг вә мүстөгиллик верилөчөјини вөд етди. Артыг 1941-чи илин сентјабр ајынын 27-дө франсыз һөрби һакимијет органлары милли азадлыг һөрөкатынын кестөрдји күчлү төзјиг нөтичөсиндө Суријаја мүстөгиллик верилмөсини рөсми олараг елан етди. Өлкөдө милли һөкүмөт јарадылды вә Төкөддин өл-Һөсөни өлкөнүн президенти төјин едилди. Ики ај кечдикдөн сонра Ливана да истиглалижет верилди. Анчаг өлкөнүн конститусијасы бөрпа едилмәди, франсыз-инкилис гошунлары өлкөдө галмагда давам едирдилөр. Белө шөраитдө халгын мүбаризөси давам едирди. Совет Иттифагынын чөһөдөки гөлөбөлөри бу мүбаризөнү даһа да күчлөндирди, нөһајет 1943-чу илдө франсыз һөрби һакимијет органлары конститусијанын бөрпа едилмөсини елан етдилөр вә парламентө сечкилөр кечирилмөсинө ичазө вердилөр. Сечкилөрдө "Милли блок" гөлөбө чалды вә онун лидери Шүкри Гүввөтли өлкөнүн президенти сечилди. һөмин илин декабр ајында Сурија вә Ливанын конститусијаларындан онларын Франса мандатлыгында олмасы һаггында олан бөндлөр чыхарылды.

1945-чи илин февралында Сурија Алманија вә Јапонијаја гаршы мүһарибө елан етди вә сонра өлкө БМТ-нин үзвү олду. Лакин харичи гошунлар һөлө дө өлкө өразисиндө галмагда давам едирди. Сурија һөкүмөтинин дөфөлөрлө бу гошунларын өлкөдөн чыхарылмасыны төлөб етмөсинө бахмајараг, франсызлар кестөрирдилөр ки, онларын гошунлары өкөр мөдөни, итисади вә стратеги саһөлөрдө биркө Франса-Сурија мүгавилөси багланмаса өлкөдөн чыхарылмајачаг. Онлар бу фикри төсдиглөмөк мөгсади илө өлкөјө јени гошун һиссалери көндөрдилөр.

1946-чы илин январында Сурија вә Ливан һөкүмөтлөри БМТ-нин Төһлүкөсизлик Шурасына мүрачнөт едөрөк јаделли гошунларын өлкөдөн чыхарылмасыны төлөб етдилөр. Феврал ајынын 14-16-да бу месалө БМТ-нин ичласында музакирө олунду.

Нөһајет 1946-чы илин апрел ајынын 17-дө Сурија халгынын көркин мүбаризөси вә дүнја ичтиманижетинин төлөби нөтичөсиндө сон харичи өскөр өлкөнү төрк етди. Белөликлө Сурија азад вә мүстөгил бир дөвлөт олду. О

вахтдан бери бу күн өлкөнүн өн бөжүк милли байрамы кими һөр ил төнтөнө илө гејд едилир.

1949-1954-чү иллөр арасында Јахын Шөргдөки ихти-лафлар вө өлкөдөки гарышыглыглар нетичөсиндө Сурија-да бир чечө дөфө чеврилиши олду. Бунлардан полковник Гүсни өз-Зөимин (30 март 1949-чу ил), полковник Сами Гинауинин (14 август 1949-чу ил), подполковник Әдиб Шишөклинин (19 декабр 1949-чу ил) рөһбөрлик еледикләри чеврилишләри кестөрмөк олар. Нөһәјәт 1954-чү илин феврал ајынын 25-дө Суријанын шималында јерләшөн һөрби һиссөлөрдө бөжүк үсјан баш-лады, президент Шишөкли өлкөдөн гачды вө феврал ајынын 28-дө һашим өл-Атаси өлкөнүн президенти се-чилди.

Бу иллөр јени-јени һөрби пактлар багланылмасы, дөвлөтләрин ајры-ајры блоклора гошулдугу иллөр иди. Империалист дөвлөтлөр Суријаны да бу пактлардан би-ринө - Түркијә-Ираг (Багдад) пактына гошмага чалы-шырдылар. Сурија исө өз нөвбөсиндө өрөблөрарасы пакта - Сурија, Мисир вө Сәудијә Әрәбистаны арасын-да мүмкүн олан үчтөрөfli сазишө төрөфдар чыхырды. Империалист дөвлөтләри исө ондан Багдад пактына го-шулмагы төлөб едирдилөр. Әкс төгдирдө өлкөјө гошун чыхарачаглары вө ону игтисади блокадаја алачаглары илө һөдөлөјирдилөр. Белө четин бир вахта Мисир һө-күмөти Суријаја төрөфдар чыхды вө она гаршы едилөн һөр һансы бир һүчүмү өз үзөринө едилөн һүчүм кими гүјмөтлөндирөчөјини билдирди.

1955-чи илин август ајында кечирилөн јени прези-дент сечкиләриндө Шүкри Гүввөтли президент сечилди.

1956-чы илин ијул ајынын өввөллөриндө Сурија пар-ламенти һөкүмөтин Мисир илө Федерасија дахилиндө иттифаг багламаг үчүн данышыглары башламаг һаггында гәрарыны бөјөндө. Бу данышыглар баша чатдыгдан сон-ра нөһәјәт 1958-чи илин феврал ајында Федерасија ја-радылды. БӘР (Бирләшмиш Әрәб Республикасы) адыны дашыјан бу федерасија 1961-чи илин сентјабр ајына ки-ми давам етди.

1961-чи илин сентјабр ајынын 28-дө баш верөн чев-рилишдөн сонра Сурија БӘР-ин төркибиндөн чыхды вө јенө дө мүстөгил олду. Мә'мун Кузбаринин рөһбөрлији алтында Сурија һөкүмөти јарадылды.

1963-чү илин март ајында баш верөн јени чеврилиш нетичөсиндө өлкөдө һакимијјет Бө'с - Әрәб сәсиалист дирчәлиш партијасынын өлине кечди.

1966-чы илин феврал ајынын 23-дө Бө'с партијасы-нын үзвү олан көнч забитләрин еледикләри јени чеври-лиш нетичөсиндө һакимијјет партијанын саг чинаһынын өлиндөн алынды вө сол групун өлине кечди. Јарадыл-мыш јени һөкүмөтө биринчи дөфө олараг коммунист партијасынын үзвү дө дахил едилди.

1967-чи илин ијун ајынын 6-да Израил Сурија вө Мисирө гаршы төчавүз етди. "Алтыкүнлүк мүһарибө" ады илө тарихө дахил олмуш бу мүһарибөдө Израил го-шунлары өлкөнүн бир һиссөсини истила едилөр, 200 миңө гәдәр Сурија өһалиси өз јурд-јуваларыны төрк ет-мөли олдулар. Израиллилөр тутулан торпагларда јөһуди-лөр үчүн јени јашајыш мөнтөгөлөри јаратмага башладылар.

1970-чи илин нојабр ајында өлкөдө һөкүмөт дөјишик-лији олду вө һакимијјетө өлкөнүн индики президенти башда олмагла Бө'с партијасынын јени рөһбөрлији кәл-ди.

1972-чи илин мартында мүтөрөгти милли чөбһө ја-радылды. Бураја Әрәб сәсиалист дирчәлиш партијасы, Су-рија Коммунист Партијасы, Әрәб сәсиалист иттифагы, Сәсиал-јунионистлөр төшкилаты вө Әрәб сәсиалист пар-тијасы дахил олду. Чөбһөнүн јарадылмасында өсәс мөг-сөд халг күтлөлөрини Израилин һүчүмүнүн галыгларына гаршы мүбаризөјө галдырмаг, истила олунмуш өрөб тор-пагларыны азад етмөк үчүн сөфөрбөр етмөк, өрөб бир-лијинө наил олмаг иди.

1973-чү илин мајында өлкөнүн мүвөггөти конституси-јасы даими конститусија илө өвөз олунду. Конститусија-ја көрө Сурија мүстөгил "сәсиалист халг демократик республикасы" е'лан олунду. Елө һөмин ил он бир ил

фасиләдән сонра биринчи дөфә олараг парламенте - Халг мәчлисине сәчкиләр кечирилди.

1973-чү илин октябр аянда Израил вә әрәб дәвләтләри арасында јени мұһарибә башланды. БМТ-нин гәрары илә Израил вә әрәб гошунлары би, бириндән ажрылды, бу гошунларын арасында БМТ гошунларынын нәзарәт еләдији нејтрал зона јарадылды. Бу мұғавилә әсасында Израил гошунлары 663 квадрат километр Сурија торпагындан, о чүмлөдән 1967-чи илдә ишгал едилмиш 112 кв. км әразидән чыхарылды. Бу Сурија халгынын газандыгы мұһүм сијаси гәләбә иди.

1978-чи илдә Мисир. Суријанын разылыгы олмадан Израил илә Кемп-Девид сепарат мұғавиләсини бағлады. Сурија Израилә гаршы мұбаризедә даими мұтгәфиги олан Мисир илә дипломатик әлагәләри гырды. Бу мұғавиләнин бағланылдыгы күнүн ертәси күн күндүз саат 12-дә е'тираз әләмәти олараг Суријанын һәр јериндә 5 дөгигәлијә иш вә һәрәкәт дајандырылды, әлкәнин ири шәһәрләриндә бу вахт фабрик вә завод фитләринин сәсини ешитмәк мұмкүн иди. Суријадан башга әрәб дәвләтләринин әксәријјәти бу мұғавиләјә гаршы чыхды. Онларын чоху Мисир илә сијаси вә дипломатик әлагәләри кәсди.

Израил бүтүн бејнәлхалг нормалары вә ганунлары позараг 1981-чи илин декабр аянын 14-дә ишгал етдији Сурија әразисинин - Голлан төпәләринин аннексија олундугуну (зорла Израилә бирләшдирилдијини) е'лан етди. 1982-чи илин ијун аянын 6-да исе Ливан торпагына басгын етди. Онун гошунлары Бејрута белә кәлиб чатды. Анчаг онлар Ливан халгынын гәһрәман огулларынын апардыгы әлүм-дирим мұбаризәсинә таб кәтирмәјәрәк бир мүддәтдән сонра өз гошунларыны онларын "Тәһлүкәсизлик золагы" адландырдылары вә Ливан-Израил сәрһәди бојунча јерләшән сәрһәд зонасынын архасына кери чәкилмәли олдулар. Бу вахт гардаш Сурија халгынын кәстәрдији көмәк бу гошунларын кери чәкилмәсиндә демәк олар ки, һәлледичи рол ојнады.

Ғал-һазырда әлкәдә апарычы рол ојнајан партија Бә'с-Әрәб сәсиалист дирчәлиш партијасыдыр. Бу партија

1954-чү илдә ики сијаси партијанын - "Әрәб дирчәлиш партијасы"нын вә "Әрәб сәсиалист партијасы"нын бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр. Бу партијалардан биринчиси 1941-чи илдә Мишел Әфләк вә Сәләһәддин Битар тәрәфиндән, икинчиси исе 1950-чи илдә Әкрәм әл-Һаурани тәрәфиндән јарадылмышдыр. Онларын програмларынын әсас принципләри - сәсиализм, әмәк һүгүгу, халгын вар-дәвләтинин бүтүн вәтәндашлар арасында бәрәбәр бөлүнмәси, демократија вә әрәб бирлији иди. Онларын тәркибинин әксәријјәтини фәһлә вә кәндлиләр, прогрессив зијалылар тәшкил едирди.

Әрәб сәсиалист дирчәлиш партијасы 1954-чү илин февралында Шишәклијә гаршы баш вермиш дәвләт чәврилишиндә фәал сурәтдә иштирак етди. Онун төләбәләр вә хүсуси илә вәтәнпәрвәр забитләр арасында бәјүк тәсири вар иди. Онун дахили сијасәти демократик принципләрә әсасланыр, харичи сијасәти исе антиимпериалист маһијјәт дашыјырды. Бу партија Сәбри Әсәлинин тәшкил етдији милли һөкүмәтдә (1955-1956-чы илләр) јахындан иштирак едәрәк нејтраллыг, пактлара гошулмамаг, әрәб бирлијини мөһкәмләтмәк сијасәтини јеридирди. О "ваһид әрәб милләти" идејасыны мұдафиә едирди, сон мөгсәди исе "ваһид әрәб дәвләти" јаратмагды.

1954-56-чы илләрдә Бә'с партијасыны дахили чәкишмәләр хејли зәифләтди. Бә'с партијасына дахил олмуш һәр ики партијанын рәһбәрләри арасында онун кәләчәк везифәләри барәсиндә ихтилаф вар иди. Әкрәм Һаурани белә һесаб едирди ки, партија әсас фикрини әлкә дахилдә өз тәсирини кенишләндирмәјә, коммунист партијасы да дахил олмагла әлкәдәки бүтүн демократик гүввәләрлә әлбир олмага чәһд кәстәрмәјә вәсмәлидир. Мишел Әфләк исе Бә'с партијасыны өз күчүнү партијанын идејаларыны башга әрәб әлкәләриндә төблиг етмәјә јөнәлтмәјә, коммунист партијасы илә һеч бир әлагә сахламамага чагырырды.

Харичи гошунларын әлкәдән чыхарылмасынын 10-чу илдөнүмү мұнасибәти илә кечирилән фестивалда Бә'с партијасынын рәһбәри Мишел Әфлак өз мөрузәсиндә

биринчи дефё олараг Сурија вё Мисирин ваһид дөвлөт төркибиндө бирлөг-мөси фикрини ирөли сүрдү. Сурија парламенти жу мәселөни музакирө едерөк бу ишлө мөшгул олмаг үчүн хусуси комиссия жаратды. Елө бу вахтлар - хусусен 1957-чи илин сонларында Бө'с партијасында миллетчилик сијасәти башлыча јер тутмага башлады вө онда сага доғру көскин чеврилиш баш верди.

1958-чи илдө Мисир вө Сурија арасында бирлөшмө һаггында данышыглар апарыларкөн президент Насир Суријадакы бүтүн сијаси партијаларын - о чүмлөдөн Бө'с партијасынын да бурахылмасы мәселәсини бирлөшмөјин әсас шөртлөриндөн бири кими ирөли сүрдү. Бө'с партијасынын рөһбөрлөри бунунла разылашдылар. Онлар белө күман едирдилөр ки, бу мәселө јалныз формал характер дашыјыр вө онлар әслиндө бундан сонра да үмүмөрөб сијаси мөркөзи ролуну јеринө јетирөчөк, бирлөшмиш дөвлөтин сијаси әсасы олачаглар. Билиндији кими бирлөшмө һаггында бөјаннамө 1958-чи илин феврал ајынын 1-дө е'лан едилмишдир. Феврал ајынын 23-дө Сурија-Бө'с партијасынын рөһбөрлији онун бурахылмасыны е'лан етди, партијанын үмүмөрөб рөһбөрлији исө Ливана кечирилди.

Милли иттифагда көзлөнилөн јер тута билмөјөчөјини көрөн Бө'с партијасынын наразылыгы күндөн-күнө артыр, өлагөлөр көркинлөширди. Витсе-президент Әһмөд Хаурани һөмишәлик Гаһиредө отурмушду вө Сурија ишлөриндөн демөк олар ки, улаглашдырылмышды. Әлкөдө вө везијјөт агырлашырды. Иртичачылар бундан истифаде едерөк бүтүн күнаһлары Бө'счилөрин бирлөшмөни илк дефё төклиф едөнлөрин бөјнуна гојурдулар.

Һөкүмөт вө Бө'счилөр арасында күнү-күндөн везијјөт көркинлөширди. 1959-чу илин ахырында нөһајөт бу көркинлик өз сон һө'динө чатды. Витсе-президент Әһмөд Хаурани башда олмагла һөкүмөтдө иштирак едөн 4 бө'счи назир онун төркибиндөн чыхдыгларыны е'лан едилөр.

1961-чи ил 28 сентјабр чеврилишиндө вө Суријанын БӨР-ин төркибиндөн чыхмасы мәселәсиндө Бө'с партија-

сы о гөдөр дө бөјүк рол ојнамадыгындан һакимијјөт "Өрөб азадлыг партијасы"нын лидери Мө'мун әл-Кузбаринин өлине кечди. Бө'с партијасынын бу чеврилишө мүнәсибөтинө көлинчө, о гејри-мүөјјөн иди. Онун Бејрутдакы үмүмөрөб рөһбөрлији чеврилиш вахты ики бөјанатла чыхыш етди. Бу бөјанатлардан бири чеврилиши бөјөнир, о бириси исө пислөјирди. Сонралар бунлардан јалныз икинчисини партија өз бөјнуна көтүрдү. Иттифаг позуландан сонра Бө'с партијасы практик олараг бир нечө група бөлүндү. Әсас группар ики иди. Биринчи група Мишел Әфлак башчылыг едирди вө о бу чеврилиши пислөјирди. Әкрәм Хауранинин башчылыг елөдији икинчи групп исө бу чеврилиши бөјөнирди. 1962-чи илдө Бө'с партијасынын V гурултајы чагырылды вө бурада онун Сурија бөлмөсинин јенидөн бөрпа олунмасы мәселәси ирөли сүрүлдү. 1963-чү илин феврал ајынын 8-дө Ирагда кенерал Әбдүссөлам Арифин рөһбөрлији илө дөвлөт чеврилиши олду вө Бө'с партијасы һакимијјөт башына кәлди. Сурија бө'счилөринин нүмајөндө һөј'өти башда Мишел Әфлак олмагла һөмин ај Багдады зијарөт етди вө бурада Суријанын Ирагла бирлөшмөси мәселәси музакирө олунду. Даһа сонра Бө'с партијасынын көстөрдийи күчлү тәзјиг нөтичәсиндө Халид әл-Өзмөнин башчылыг елөдији Сурија һөкүмөти Ираг вө Сурија арасында федерасија жаратмаг чагырышы илө чыхыш етди. 1963-чү илин 8 мартында Суријада јени дөвлөт чеврилиши баш верди вө о вахт һөлө, о гөдөр дө күчлү олмајан Бө'с партијасы онун үзвү олан забитлөрин бу чеврилишдө фәал иштиракы нөтичәсиндө һакимијјөт башына кәлди. Салех Битарын төшкил елөдији һөкүмөтин 20 үзвүндөн 10-у бө'счилөр иди.

Бө'счилөр вахтилә ордудан говулмуш бө'счи забитлөри јенидөн сөфөрбөр едөрөк онлары хидмөтө чагырдылар. Онлардан бир чоһу ордудагы әсас мөвге вө мөнөблөрө тә'јин едилдилөр. Беләликлә дө партија өлкөдө һөмишә әсас рол ојнајан бир гүввәни - ордуну өз өлине ала билди.

1966-чы илин феврал ајынын 23-дө өлкөдө јени дөвлөт чеврилиши олду. "23 феврал һәрөкаты" адыны да-

шыян бу чеврилиш нәтижәсиндә Бә'с партијасынын сол голу һакимијет башына кәлди.

1970-чи илин нојабр ајында исә өлкөнин индики президенти Һафиз әл-Әсәдин башчылыг еләдији групп мијет башына кәлди. О вахтдан бери бу групп өлкөнин дәвләт ишләринә рәһбәрлик едир.

1972-чи илин мартында Дәмәшгдә прогрессив милли чөһөннин јарадылдыгы е'лан едилмишдир. Бу чөһөјө коммунист партијасындан башга Бә'с әрәб социалист иттифагы, Әрәб социалист партијасы, Социал-ју.нионистларин тәшкилатлары дахил олду. Чөһөннин әсас мөһсәди өлкәдәки бүтүн прогрессив гүввәләри үмуми харичи дүшмәнә гаршы бирләшдирмәк, өлкә дахилиндә прогрессив дөјишикликләр үчүн сәфәрбәр еләмәк иди. Индијәдәк бу чөһә өлкәдә һакимијет башындадыр. Әлбәттә, апарычы гүввә ролуну Бә'с партијасы ојнајыр.

Прогрессив милли чөһөннин тәркибинә дахил олан партијалардан башга өлкәдә мүхтәлиф вахтларда "Милли партија", "Халг партијасы", "Кооператив социалист партијасы", "Милли фәалијет лигасы", "Әрәб азадлыгы партијасы", "Сурија милли социалист партијасы", "Мүсәлман гардашлары чөмијјәти", "Үләмалар лигасы" вә с. партијалар вә тәшкилатлар да фәалијет кәстәрмиш вә кәстәрмәкдәдиләр. Онларын бә'зиләри, хусусән "Мүсәлман гардашлары чөмијјәти" өзүнүн дәвләтә гаршы фәалијетинә кәрә гадаган олунашдыр.

Өлкөнин 12 март 1973-чү илдә гәбул едилмиш вә инди дә фәалијет кәстәрән конститусијасына кәрә Сурија - "мүстәгил социалист халг-демократик дәвләтидир". Өлкөнин рәһбәри һәр 7 илдән бир сечилән вә һәрби гүввәләрин баш команданы олан президентдир. Өлкөнин индики президенти Һафиз әл-Әсәддир. Шәргдә өн узун өмүрлү президентләрдән бири кими танынан бу көркәм-ли сијасәтчи 1971-чи илдән бери өлкәјә башчылыг едир. О, өлкөнин мүдафиә гүдрәтинин тәшкили вә күчләндирилмәсиндә бөјүк рол ојнадыгына кәрә халг арасында бөјүк һөрмәтә маликдир. Үч витсә президенти вар. Онлардан өн башлычасы узун мүддәт өлкөнин харичи сијасәтинә рәһбәрлик едән, дүнја сијасәтчиләри арасында

танынмыш Әбдул Һәлим Хәддамдыр. Сонра президентин догма оғлу Рифаат Әсәд вә Мөһәммәд Зүһејр Мөшәрига кәлирләр.

Президент һәм дә һаким партија олан Бә'с партијасынын баш катибидир. Партија үзрә онун мүавини Абдулла әл-Әһмардыр. Суријанын али ганунверичи органы - Халг мөчлиси парламентдир ки, онун да үзвләри һәр 4 илдән бир сечилир. Сон дөфә 2550 депутатдан ибарәт олан бу парламент 22 мај 1980-чи илдә сечилмишдир. Сәдри Әбдулгадир Гәддурадыр. Назирләр Советинә өлкөни идарә етмәк һөвалә олунашдыр. Сон дөфә о 01.11.1987-чи илдә тәшкил олунашдыр. Сәдри Маһмуд Зуобидир. Харичи ишләр назирлијинә исә Фәрух Шәра'а башчылыг едир. Өлкә идарә олунамаг чөһөтдән 14 губернаторлуга (муһафаза), 53 мөнтөгәјә вә 179 рајона (наһијәјә) бөлүнүшдүр.

Сурија 32°43 вә 37°20 шимал ен-хәтләри вә 35°43 вә 42°25 Шәрг узунлуг хәтләри арасында јерләшәрәк, шималда Түркијә илә 845 км, Шәргдә Ираг илә 596 км., Чөнубда Иорданија илә 356 км., чөнуби-гәрбдә Израил илә 74 км. вә Гәрбдә Ливан илә 359 км. һәмсәрһәддир. Онун сәрһәдләринин 183 километрини Аралыг дөнизинин сулары јујур. Өлкөнин үмуми саһәси 185,2 мин квадрат километдир.

Сон мә'луматлара кәрә өлкәдә 14 млн. јахын өһали јашајыр. Дәвләт дили - әрәб дили, һаким дин - исламдыр. 1983-чү илин һесабатына кәрә өлкөнин пајтахты Дәмәшг шөһәриндә 1.036 мин өһали јашајыр.

Сурија әразисинин өксәријјәтини шимал-гәрбдән чөнуби-шәргә доғру ашағы мејл еләјән дүзәнлик тәшкил едир. Өлкөнин гәрб тәрәфиндә олан саһилбоју рајон ики силсилә тәшкил едән дағлардан ибарәтдир ки, онлары да өл-Аси чајы ики јерә парчалајыр. Өл-Аси чајынын јерләшдији вади өл-Габ адланыр. Биринчи силсилә Ансарија (өн-Нусејрија), өл-Әкрад (Күрд дағлары) вә өз-Завијә дағларындан ибарәтдир. Икинчи силсиләни Антиливан дағлары тәшкил едир ки, орада да өн һүндүр јерләр өш-Шејх (Хермон) (2814 м.), Тәләт Муса (2629 м.) зирвәләридир. Әнсаријә дағлары вә Аралыг

Азерб. Госуд. Респуб.
БИБЛИОТЕКА
имени М. Ф. Ахундова

денизи арасында 10-30 км. еиндө мөһсулдар торпаг золагы узаныр ки, бура да Латакија, Чөбөл Банијас, Тартус - Гөмидије вө Аккар дүзөнликләри дахилдир. Бу рајон өлкөнин мүһүм көнд төсөрүфаты зонасы һесаби едилер вө өлкө өһалисинин јарысындан чоһу бу јерләрдө јашајыр. Әз-Завије вө Антиливан дағларынын Шөрг төрөфиндө 500-800 м. һүндүрлүјүндө олан кениш дағетөји зона јерләшир. Бу зона кет-кедө алчалараг Фөрат чајы вадиси рајонунда дүзөнлије чеврилир. Фөрат вө Дөчлө чајларынын ахдыгы зона мөһсулдар торпағлардан ибарөтдир вө өл-Чөзирө адланан бу рајон Суријанын өн варлы көнд төсөрүфаты мөнтөгөлөриндөндир. Өлкөнин шимал төрөфиндө јерләшөн дағларын өтөјиндөн бө'зөн бүтөв чајлара һөјат верөн Хөбур кими бол сулу булағлар чыхыр.

Өлкөнин шималында јерләшөн вө өз бөјүклүјүнө көрө икинчи шөһөри сајылан Һөлөбин өтраф рајонлары да мөһсулдар торпағлардан ибарөтдир.

Суријанын дахили рајонларыны өсасөн дүзөнликлөр төшкил едир. Анчаг бурада да бир нечө кичик даг силсилөси вардыр. Гөмс шөһөриндөн Шөрг төрөфө Палмира (Тадмор) дағлары узанмағдадыр. Бура бир нечө даг групплары аиддир. Гөмс шөһөриндөн чөнүб төрөфө Дөмөшг шөһөри истигамөтиндө Антиливан даг силсилөси илө јанашы Мө'лула, Шөргийөт өн-Нөбөк дағлары, һөмин истигамөтдө, анчаг бир аз Шөрг төрөфдө исө Ду-мејр, өн-Насрани, өл-Хөназир даг групплары јерләшир.

Суријанын чөнүб-шөрг наһијөсини исө Сурија сөһрасы төшкил едир.

Сурија өразиси өз төбиөтинө вө һавасына көрө дөрд зонаја бөлүнүр. Биринчи зонаја Суријанын саһилбоју рајонлары аиддир. Бу зона бир төрөфдөн Аралыг дөнизи, шималдан Түркиөнин Акра, Шөргдөн Ансаријө, Чөнүбдан исө Ливан дағлары илө өһатө олунамүшдүр. Бу рајонда торпағын һәр бир метри бөчөрилир вө илдө бир нечө дөфө мөһсул атыныр. Буранын јайда исти, ғышда исө мүлајим (јумшаг) кечөн иглими субтропик һесаби олунар. Һаванын орта дөрөчөси ијун ајында 26, јанварда исө 12-дир. Јағышлар адөтөн мај вө октябр ајларын-

да олур. Саһилбоју зонада јағынтынын иллик мигдары 600-900 мм, Әнсаријө дағларынын өтөклөриндө исө 1500 мм чатыр. Бу зонада мүхтөлиф ситрус биткиләри, бугда вө гаргыдалы, чүрбөчүр мејвө ағачлары вө зөјтүн, демөк олар ки, төрөвөзин бүтүн нөвлөри бөчөрилир. Дағларын өтөклөри исө Һөлөб шамы, палыд, тут вө с. ағачлардан ибарөт о гөдөр дө сых олмајан мешө илө өртүлмүшдүр.

Икинчи зона Ливан дағларынын өтөклөриндөн, Антиливан даг силсилөсиндөн вө бу дағларын арасында јерләшөн чөкөкликдөн ибарөтдир. Бурада өн мөһсулдар мөнтөгө өл-Ғаб чөкөклијидир.

Үчүнчү иглим зонасына Суријанын Дөмөшг, Гөмс, Һөма, Һөлөб, Һөсөка, Де'ра кими дахили рајонлары дахилдир.

Сонунчу иглим зонасына көлинчө бураја Сурија сөһрасы аиддир. Бурада күндүз вө кечө арасында температур арасындакы фөрг 25 дөрөчөјө чатыр. Елө олур ки, күндүз истидөн аз гала богулур, кечө исө сојугдан тиртир өсирсөн. Үмумијәтлө јай вө ғыш һавасы арасында хөјли фөрг вар. 1983-чү илин мө'луматына көрө јайда 2 ијулда Әбу-Камал рајонунда һөраөт көлкөдө 44,6 дөрөчө олмуш, ғышда, јанвар ајынын 27-дө Сөргәја адлы даг гөсөбөсиндө (Бу гөсөбө Дөмөшгин 600 километрлијиндөдир) - 18,5 дөрөчөјө гөдөр ашағы дүшмүшдүр.

Өлкөнин саһил рајонлары нисбөтөн јағмурлу кечир. Шөргө төрөф һөрөкөт стдикчө јағынтынын һөчми азадыр. Суријанын Шөрг рајонларында сүн'и суварма олмандан мөһсул өлдө стмөк мүмкүн дејилдир. Үмумијәтлө, мүтөхәссисләрин фикринө көрө өкөр биткиләре доғру гуллуг елөсөн бу торпагда һәр шеј бөчөрмөк мүмкүндүр. Өлкөдө орта температур јанвар ајында 4 дөрөчө, ијун ајында исө 34 дөрөчөдир. Јајын өввөллөриндө тез-тез гуру "хөмсин" күлөји өсир. Бу күлөк өзү илө гум тозу көтирир вө һөраөтин јүксөлмөсинө сөбөб олур.

Сурија өразисиндөн голлары илө бирликдө 16 чај ахыр. Онларын үмуми узунлугу 2126 км-дир. Бу чајлар илин өн гуру ајларында белө һәр санијөдө 1200 куб метрдөн чох су верирлөр.

Суријанын өн бөжүк чајы үмуми узунлугу 2330 км олан Фөрат ајыдыр. Өлкө өразисинде онун узунлугу 675 км-ө чатыр. Онун голлары Хөбур (460 км) вө Белиһ (105 км) да онун кими бол сулу чајлардыр. Өлкө өразисинде Фөрат чајынын өнү совет мүтөхөссислөринин көмөји илө кесилөрөк мөшһур Фөрат сөдди чөкилмишдир ки, бунун да нәтичесинде һөчми 12 милјард куб метр тутан вө һафиз өл-Өсөдин адыны дашыјан су анбары јарадылмышдыр. Бу судан електрик енержиси алмаг, сувармаг, балыгчылыг вө с. үчүн истифаде едилир. Бурада гејд еләмөк лазымдыр ки, дунјанын өн мөшһур чајларындан олан Дөчлө чајы да 50 км. мөсафөдө Сурија өразисиндөн ахыр, Түркијө вө Ираг арасында төбии сөрһөд төшкил едир. Фөрат чајы вадисинин ени 4-15 км-дир. О Сурија өразисинде Сурија сөрһөдинин јакынлыгындакы Чераблус адлы јердөн башлајыр вө Ираг сөрһөдди јакынлыгындакы Әбу-Камал шөһөриндө гуртарыр. Өлкө өразисинде чајын үмуми мејлинин сөвијјеси 159 метрдир.

Өлкөнин икинчи бөжүк чајы өл-Аси 325 км бир мөсафөдө чөнубдан шимала доғру ахыр. Бу чај өз башлангычыны Ливан дағларындау алыр вө Түркијө өразисинде дөнизө төкүлүр. Бу чај - Өл-Аси (үсјанкар) она көрө адландырылмышдыр ки, о башга Сурија чајларынын өксинө олараг чөнубдан шимала ахыр вө һеч јердө мүгөдөс Кө'бөјө доғру чөсвилмир. Һәм дө чај чоғ чошгун олуб дөрин дөрөнин ичиндөн ахыр вө хүсуси гургулар олмадан онун сујундан демөк олар ки, истифаде етмөк мүмкүн дејилдир. О, башга чүр - Оронт дејө дө адландырылыр. Дејилөнө көрө о бу чүр онун үстүндөн биринчи дөфө көрпү тикөн адамын ады илө адландырылмышдыр. Бу чајын ахдыгы өразидө бир нечө көл вө батағлығлар өмөлө көлмишдир. Онлардан Һомс көлүнү, Ашарнө вө өл-Ғаб батағлығларыны көстөрмөк олар. Өл-Асинин сују илө мөһсулдар Һомс, Һөма вө Өл-Ғаб зоналары суварылыр.

Бөрада өз өһөмијјетинө көрө өлкөнин үчүнчү чајыдыр. Узунлугу 71 км олан бу чај Суријанын өн бөжүк дахили чајдыр вө там шөкилдө өлкөнин өразисиндөдир.

О, башлангычыны дөниз сөвијјесиндөн 1100 метрлик һүндүрлүкдө јерләшөн Чөбөл Өш-Шөргидөн (Антиливан дағ силсилөси) алараг Дөмөшг шөһөринин јерләшдији Гута вадисиндөн мүхтөлиф канал вө голларла кечөрөк Буһејр Өл-Утејбө көлүнө төкүлүр.

Өлкө өразисиндөн о гөдөр дө дөрин олмајан Өл-Чағчағ (100 км), Өс-Сөчур (48 км), Африн (85 км) кими дағ чајлары да ахыр.

Суријада көллөр дө аз дејилдир. Онлардан өн бөжүклөри Өл-Өсөд сүн'и көлү (600 кв. км-дөн чоғ), Һөлөбө јакынлыгындакы Чөбул көлү (150 кв. км), Дөмөшг јакынлыгындакы Утејбө көлү (64 кв. км), Һомс јакынлыгындакы Гатина көлү (60 кв. км), Чиср Өш-Шөнур јакынлыгында јерләшөн Өл-Ғаб батағлыгыдыр (300 кв. км).

ӨҒАЛИСИ

Сурија өһалиси өз етник төркибинө көрө семит халғлары групуна дахилдир. Онун өһалисинин 90 фаизини өрөб дилинин Сурија диалектиндө данышан өрөблөр төшкил едир. Сон мө'луматлара көрө өлкө өһалисинин үмуми сајы төғрибөн 14 млн. нөфөрдир. Иллик артым 3,4 фаиз төшкил едир. Бура Ливан вө Фөләстин гачгынлары да дахилдир. Өһали өн чоғ Дөмөшг вө Һөлөбө өјалөтлөриндө јашајыр. Онун 32 фаизи бу јерлөрдө чөмләшмишдир вө бурада орта һесабла һөр кв. км-ө 46,7 нөфөр дүшүр. Белө сыхлыг Лөзигијјө вө Тартус өјалөтлөринө дө аиддир. Өһалинин 52,9 фаизи өлкөнин шөһрлөриндө јашајыр. 1981-чи илин сијаһысына көрө Дөмөшгдө 1,1 милјон, Һөлөбдө - 985 мин, Һомсда - 347 мин, Лөзигијјөдө - 196 мин, Һөмада - 177 мин өһали јашајыр. Шөһөр өһалисинин 77 фаизи вилајет мөркөзлөри олан ири шөһөрлөрдө јашајыр.

1983-чү илин мө'луматына көрө өлкө өһалисинин 6,3 милјону өмөјө гадирдир. Өһалинин иғтисади чөһөттөн фөал олан һиссөси 1,1 млн. нөфөрдир. Ишлөјөн өһалинин 50,7 фаизи көнд јерлөриндө, 49,3 фаизи шөһөрлөрдө јашајыр. Онлардан 33 фаизи көнд төсөррүфатында, 31 фаизи сөнајөдө, 36 фаизи башга саһөлөрдө чалышыр.

1983-чү илин һесабатына көрө гадынлар чалышан өһалинин 12,1 фаизини төшкил едир.

Һәр ил өлкөни минлөрлө али савадлы мүтөһессислөр вө фөһлө төрк едир. Онлар иш вө газанч дадынча мүх-телиф өлкөлөрө, хүсусән нефт истөһсалы илө мөшгул олан өрөб өлкөлөрине јолланырлар. Өлкөни чоһдан төрк еләмиш суријалыларын да сајы чоһдур. Онларын өксөријјети Чөнуби Америкада өзүнө јер еләмишдир. Шимали Америка, Авропа, Асија, Мөркөзи Америка, Австралијада да хејли суријалы мүһачир јашајыр.

Сурија өһалисинин икинчи бөјүк группуну күрдлөр төшкил едир. Онлар өсасән әл-Әкрад дағларынын өтөклөриндө, Суријанын Түркијө вө Ираг илө һөмсөрһөд олан рајонларында, Һөлөб вө онун өтрафында, Һөсакө вө Лезигијјө өјалөтлөриндө, Һөма рајонунда вө Салаһијјөдө јашајырлар. Күрдлөрүн чоһу өз тајфа төшкилатыны индијө кими горујуб сахламышдыр. Өлкөдө јашајан өн мөшһур күрд тајфаларындан биразилөри, миллилөри, кикилөри кестөрмөк олар. Әввөллөр јалныз көнд јерлөриндө јашајан күрдлөрдөн чоһу, инди шөһөрлөрдө јашајыр вө ишлөјирлөр. Онларын өксөријјети фөһлөликлө мөшгулдурлар. Өлкөнин шимал рајонларында јашајан күрдлөр ичөрисиндөн чоһлу һөким, вөкил, мүһөндис кими пешө саһиблөри чыхмышдыр. Һазырда миллијјөтчө күрд олан партија вө дәвлет хадимлөринин дә сајы аз дејилдир. Онларын ичөрисиндөн ады диллөр өзбөри олан вө сөлибчилөрүн өсас гөними һесаб едилөн Сөлаһөддин Әјјубинин чыхдыгыны гејд еләмөјимиз күрдлөрүн өлкөдө нечө бир рол ојнадығларыны кестөрир.

Күрдлөрдөн сонра миллијјөтчө өрөб олмајан группардан өн бөјүјүнү ермөнилөр төшкил едир. Онлар башлыча оларағ Һөлөб шөһөриндө вө онун өтрафында јашајырлар. Бундан башга Һөсакө вө Дејр өз-Зор рајонларында вө өлкөнин пајтахты Дөмөшгдө хејли ермөни јашајыр. Бу ермөнилөрүн өксөријјөтинин I дүнја мүһарибөсиндөн сонра Түркијөдөн гачыб көлөнлөр вө башга јерлөрдөн көчүрүлөнлөр төшкил едир.

Бундан башга өлкөдө вахты илө Түркијө һөкумөти төрөфиндөн бураја көчүрүлмүш чөркөзлөр Дөмөшгин

өзүндө (Мүһачирлөр мөһлөси), онун өтрафындакы көндлөрдө, Де'ра губернаторлугунун Кунейтра рајонунун көндлөриндө, Һөлөб губернијасынын Минбич өјалөтиндө, түркмөнлөр (азөрбајчанлылар) вө түрклөр (Лезигијјө губернаторлугунда, Һөлөб вө онун өтрафында, Гамышлыда, Түркијө илө һөмсөрһөд рајонларынын көндлөриндө), ассиријалылар, гарачылар (көчөрилөр), фарслар, јөһудилөр вө с. миллөтлөрүн нумајөндөлөри дә јашајыр. Ону да гејд еләмөк лазымдыр ки, өлкөдө түркмөнлөр ады илө танынмыш азөрбајчанлылар өз милли хүсусијјөтлөрүнүн вө диллөрүнүн горујуб сахлаја билмишлөр. Биз Һөлөбдө Нөсиминин гөбрини зијарөт едөркөн орала анабала олан ики азөрбајчанлы гадына раст көлдик. Бизим нө мөгсөдлө көлдијимизи ешидөндө чоһ севиндилөр. Онлар бизө данышдылар ки, Нөсиминин гөбри јерлөшөн рајонда ајрыча түркмөнлөр - азөрбајчанлылар мөһөллөси вар. Өлкөнин башга јерлөриндө дә хејли азөрбајчанлы јашајыр.

Сурија өһалисинин бөјүк өксөријјөтинин мүсөлманлар төшкил едирлөр. Онларын өксөријјөти сүннилөрдир. Мө'лум олдугу кими сүннилик - ислам чөрөјанларындан өн бөјүјүдүр вө дүнја мүсөлманларынын өксөријјөти бу чөрөјанын төрөфдарыдыр. О, өрөб хөлифөтинин рөсми дини олмушдур. Бу чөрөјанын ардычыллары төкчө Гур'аны дејил, ејни заманда 6 бөјүк мөчмүөдөн ибарөт олан сүннөлөри (јол, тимсал, нүмүнө), јө'ни Мөһөммөд пејгөмбөрин өмөллөри, көрдүјү ишлөр вө сөјлөдији фикирлөр (көламлар) һаггындакы мүгөддөс һөкајөт вө рө'вајөтлөри дә гөбул едирлөр. Сүннөлөр һөдислөрдө тәсбит олунмушдур. Јухарыда адыны чөкдијимиз өн мө'төбөр сајылан һөдис мөчмүөлөрүнүн Әл-Бухари (өл. 870-чи ил), Мүслим (өл. 875-чи ил), Әбу Давуд (өл. 888-чи ил), Әт-Тирмизи (өл. 892-чи ил), Ибн Мачө (өл. 887-чи ил) вө Ән-Нөсаи (өл. 915-чи ил) кими дин вө фитһ алимлөри төртиб еләмишлөр. Өзлөрүнүн өһл өс-сүннө (сүннө адамлары) адландыран бу чөрөјан төрөфдарлары үчүн јухарыдакы һөдислөр дини вө ичтиман фәалијјөтин өсасыны төшкил едир. Бу чөрөјан шафһи, һәнәфи, малики, һөнбөли вө с. кими мөзһөблөрө ајрылар.

Друзларын јашадыгы әс-Сувејде губернаторлугуну вә Араль, денизи саһиллеринде јерлешән районлары истисна сләмәклә сүнчиләр өлкөнин мүсәлман әһалисинин өксәријјетини тәшкил едир. Онлары: 50 фаизи - әрәбләрин бир һиссәси, чәркәзләр, түркмәнләр - азербайҗанлылар, түркләр - һәнәфи мезһебиндәдилрләр. Чәнуб-Шәрг районларында јашајан әрәбләрин дә бир һиссәси һәнбәлидир, күрдләр вә бә'зи бәдәви тәјфалары шафи мезһебинә е'тигад бәсләјирләр. Чәнуб әјәләтләри әрәбләринин бир һиссәси маликиләрдир. Ири шәһәрләрдә суфи чәмијјәтләри (гадиријјә, нөгшбәндијјә, рашидијјә, рифаијјә вә с.) фәалијјәт кәстәрир. Сурија сүнниләринин башчысы игәмәткаһы һомсда олан Бәјүк мүфтидир. Оун фитва вермәјә, јә'ни дини, ичтимаи, ја да сијәси мәсәләләр һаггында һәр бир мүсәлман үчүн ганун һесаб едилән гәрар вермәјә, рәсми мүһакимә јүрүтмәјә һаггы вардыр. Фитва адәтән ислам дининин принципләринә, мүсәлманларын һүгүг практикасынын охшар һадисәләринә әсасланыр. О, мүсәлман мәишәтинин бу күнүн төләбатына ујгунлашдырмагын мүһүм вәситәси һесаб едилир.

Бәјүк мүфтидән башга даһа бир нечә мүфти дә вардыр. Онларын һамысы ән бәјүк мәсчидләрә рәһбәрлик едән имамларла јанашы өлмәдә баш верән дини һадисәләрин кедишинә рәһбәрлик едирләр.

Сүнниләрдән сонра өз сәј чоһлугуна көрә шиәләр кәлир. Бу сөзүн әрәбчә мә'насы партија, кимәсә гошулмагдыр. Оун әсасыны Әли ибн Әбу Талиби вә оун хәләфләрини Мөһәммәд пәјгәмбәрин јекәнә гануни вәрисләри һесаб едән, Әлинин хәлифә сечилмәсинә чалышанларын бир групу гојмушдур. Бу групун фикринә көрә али һакимијјәт, јә'ни имамлыг јалһыз Әлинин олмалы иди. Ондан сонра исә имамлыга оун нәслиндән олан 12 имамын ихтијары чатыр.

Суријада шиәләр тәғрибән 2 милјон нәфәрдир. Онларын ән бәјүк ичмасы әләвиләрдир. Әләвиләрин өксәријјәти (Ләзигијјә) вә Тартус әјәләтләриндә, һәмчинин һәма вә һомс районларында јашајырлар. Өлкөнин индики президенти һафиз Әл-Әсәд әләвиләрдәндир вә бу

тәригәтин башчысынын игәмәткаһы Латакија әјәләтинин Гардаһа кәндиңдәдир.

Әләвиләр нүсәјриләр дә адландырылыр. Шиәләрин бу голунун баниси онбиринчи шиә имамы һәсән әл-Әскәринин (873-чү илдә вәфат етмишдир) иләһилији һаггында тө'лими төблиг едән, 883-чү илдә Бәсрәдә вәфат етмиш Мөһәммәд Ибн Нүсәјр сәјылыр. О, өзүнү оун пәјгәмбәри вә ел'иси сәјыр, һәсән әл-Әскәрин бабы (һапысы) адландырырды.

Нүсәјриләрин - әләвиләрин тө'лиминә көрә Аллаһ үч үнсүрүн (Мә'нанын, Адын, Гапынын) әјрылмаз вәһдәтиндән ибарәтдир. Бу үнсүрләр вәхтәшәри пәјгәмбәрләрин - Мә'на - Әлинин, Ад - Мөһәммәд пәјгәмбәрин, Гапы исә оун ән јахын силаһдашларындан олан Салман әл-Фарисинин вүчудларында төчәссүм едирләр. Әләвиләр руһун бир бәдәндән башгасына кечмәсинә (тәнасух) инаныр, исламын әхлаги вә мәрәсими гадаганларыны рәд едирләр. Онлар Исаһы иләһиләшдирир, христиан апәстолларына (һәвариләр), бә'зи мүгәддәс вә чәфакшләрә пәрәстиш едир, христиан бајрамларыны (миләд, пасха) гејд едирләр. Сәктанын тө'лиминдә күнәшә, аја вә улдузлара ситәјиш кими астрал е'тигадлар, үнсүрләр дә галмагдадыр.

Онлар ики категоријаја - бихәбәрләрә (аммә) вә сечилмишләрә, хәбәрдарлара (хәссә) бәлүнүрләр. Хәбәрдарларын өз мүгәддәс китаблары вар. Онлар бу китаблары аллегорик шәкилдә изаһ едир, китабларын кизлин мә'насыны бихәбәрләрә ачмырлар. Нүсәјри имамлары өз мәрәсимләрини кечәләр, төпәликдә јерлешән гүббәдә ичра едирләр.

Хәбәрдарлар ичманын кичик бир групуну тәшкил едир. Онлар демәк олар ки, ичманын бүтүн ишләринә рәһбәрлик едирләр. Хәбәрдарлара мөхсүс олмаг үчүн хүсүси тө'лим курсу кечилмәлидир. Адәтән бу група она мөхсүс оланларын өвладлары, бир дә онларын рәғбәт бәсләдикләри шәхсләр даһил ола биләр. Гадынларын хәбәрдарлар групунә даһил олмасы вә дини мәрәсимләрдә иштиракы гәт'и гадагандыр.

Онларда пакланмаг мәрәсими дә вар. Бу вәхт дин хадими Инчилдән мүвафиг јери охујур, пакланмаг истә-

жөн адама чөрөк вө шераб верир. Бундан башга онлар христиан бајрамларыны кечирир, ушагларына христиан адлары да верирлөр.

Сурија шиелеринин бир хиссәсини дө исмаилилөр төшкил едирлөр. Бу төригетин ады алтынчы имам Чөфөр ес-Садигив бөјүк оғлу Исмајылын адындан көтүрүлмүшдүр. Белә ки, Чөфөр әлөндөн сонра шиелерин өксәријјети онун дикөр оғлу Муса әл-Казими јединчи имам кими танымага башлады. Онларын башга бир групу исә буна бөјүк оғул олан Исмајылын даһа чох һаггы олдуғуну һесап едир вө ону имам сајырды. Мөһз онун төрөфдарлары исмаили дејә чагырылмага башланды.

Исмаилилөрә көрә Аллаһ инсанлар үчүн дөркедилмөз олдуғу үчүн она јох, онун төрефинден јарадылмыш "дүнја зөкасына" мүрачиет етмөк лазымдыр. Онларын фикринчө Мөһәммедин рә Әлинин руһу имамлара көчүрүлмүшдүр. Имамлар да инсанларын јанына көндөрилик ки, онларын мө'нөви һөјатына башчылыг етсинлөр, онлара лазыми јол көстөрсинлөр. Исмаилилөр мүгөддес китабларда ајдынлашдырылмыш "илаһи һөгигетин" онларын ситајиш етдикләри 7 имам васитеси илә инсанлара чатдырылдығыны дүшүнүрлөр. Мөһз буна көрә имамларын сајындан асылы олараг инсанлыг тарихи дө 7 мөрһөлөјө бөлүнүр. Руһун бир бөһөндөн башгасына кечмөси тө'лиминө өсасланан исмаилилөр белә һесап едирлөр ки, һәр бир инсанын руһу "илаһи һөгигети" бу једди имамын бириндөн бирбаша олараг гәбул елөјө билөр. Исмаилилөр "чанлы Аллаһ" кими ситајиш елөдикләри имамлара табедирлөр. Сурија исмаилилеринө рөһбөрлик едөн имамын игәмөткаһы һөма өјалөтинин Сөламијјө шөһөриндөдир. Онларын чох күчлү төшкилаты вардыр вө имамын һәр бир сөзү бу ичманын үзвлөри үчүн һанундур.

Суријада һәмчинин шиә чөрөјанынын голларындан бири олан имамилөр дө јашајыр. Онларын кичик ичмасына Ливан имамы башчылыг едир. Бу тө'лим шиелерин өн чохсајлы голларындан биридир.

Имамилерин доктринасына көрә имамлыг "өбөди илаһи нурун" Әли пәслиндөн оланларын бириндөн башгасына - адөтөн атадан огула кечөн шүасыдыр, демөли "илаһи гурулушдур". Буна көрә дө имамын сечилмөси

гејри мүмкүндүр. Имамлыгын илаһи төбиәти онун дашыјычыларына мүстөсна кејфијјөтлөр - күнаһсызлыг вө фөвгөлбөшөри биликлөр бөхш едир.

Имамилөр 12 имамын олдуғуна инанырлар. Онлар 11-чи имам әл-Әскөрин (873-чү ил) вөфатындан сонра онун оғлу Мөһәммеди 12-чи имам кими танымышлар. Аз сонра о "гејбө чөкилмишдир". Имамилөр ону кизли имам - Мөһди е'лан етмишлөр. Онларын фикринчө имамын гејбө чөкилмөк дөврү индијө гөдөр давам едир вө бу дөвр "саһиб өз-заманын" зүһур етмөси, јө'ни көзлөнилөн Мөһдинин үзө чыхмасы вө дүнја үзөриндө өдалөтин бөрпа едилмөси илә баша чатмалыдыр.

Сурија шиелеринин бир хиссәсини дө друзлар төшкил едир. Онларын өксәријјети өс-Сувејда өјалөтиндө јашајыр. Әл-Гунәјтрө вө Дөмөшгдө дө хөјли друз вар. Онлар өсасөн дағлыг рајонлары өзлөринө мәскөн сечмишлөр. Онларын бир хиссәси дө Ливан дағларында јашајыр. Төригетин ады 1021-чи илдө сирли шөкилдө Мисирдө јоха чыхмыш исмаилилөрдөн олан фатими хөлифөси Әл-Һакимин илаһилији һаггында тө'лим ирөли сүрмүш Дөразинин ады илә бағлыдыр. Вахты илә Әл-Һакимин јанында гуллуғ етмиш бу адамын һөмин тезиси друзларын тө'лиминин башлыча сһкамына чеврилмиш, онун төрөфдарларыны друзлар дејә чагырмага башламышлар.

Друзлар өл-Һакими төк Аллаһ кими таныјыр вө инанырлар ки, о көлөчөкдө зүһур едөчөкдир.

Друзларын дини доктринасыны һөмзө (XI өср) јаратмышдыр. Онлар ону Дүнја Зөкасынын ахырынчы төчөсүмү һесап едирлөр. Друзларын тө'лими мөһфи характер дашыјыр. Ону јалныз ичманын "үггал" (ағаллылар) адландырылан хиссәси билир ки, онларда чүмө ахшамы кечөси Аллаһа ибадөт етмөк үчүн "хөлвөт" адланан хүсуси ајин биналарына топлашырлар. "Үггал"лара өн нүфузлу дин хөдимләри - "камиллөр" (өчавид) рөһбөрлик едирлөр. Ичманын јердө галан хиссәси "чүһһал" (бихөбөрлөр) адландырылыр. Ону да гејд елөмөк лазымдыр ки, "үггаллара" гадылар да дахил ола билөрлөр. Друзлар Аллаһын вө илаһи кејфијјөтлөрин инсанда төчөсүм тапа билмәсинө, һабелә руһун шүаланмасына (бириндөн

башгасына кечмесине) инанырлар. Бу чөһөттөн онларын тө'лимч исмаили еһкамларына чох жахындыр. Друзлар дини бајрамлардан јалһыз икисини - Гурбан бајрамыны ве ашураны кечирирлер.

Шиелерин аз-чох нөзөрө чарпан голларындан бири де алиаллаһилердир (Әлини илаһилөшдирөнлөр). Өзлөрини "әһли-һөгг" (һөгигөг адамлары) адландыран бу мөзһөбин төрөфдарларына әсасөн өлкөнин шимал-гөрбинде јашајан күрдлөр дахилдир. XV өсрдө мејдана кәлмиш бу мөзһөбин дини еһкамына көрө Аллаһ ве Әли гырылмаз суретде бир-биринө бағлыдыр. Әлч бүтүн пейгәмбөрлөрдө, имамларда ве мүгөддөслөрдө төчөссүм етмишдир. Күн кәләчөк ки, Аллаһ ве Әли јенидөн "кизли" имамда - Мөһидде төчөссүм едөчөклөр.

Әлиаллаһилөр чохарвадлылығы инкар едирлөр. Мөзһөбин јағынчагы кечелөр кизли шөкилдө кечирилик. Онларын мүгөддөс китаблары сүннилөр ве имами шиелөрдөн кизләдилер. Аллаһа говушмаг наминө мөрасим сүфрөлөри төшкил олунур. Бу сүфрөлөрдө рөгслөрдөн башга, иштиракчылар өз-өзлөринө ишкөнчөлөр де верирлөр. Бу мөзһөбдө христиан дининин бө'зи төрөфлөри де өзүнү бүрүзө верир.

Мүсөлманларын бөјүк өксөријет төшкил еләдији Суријада чүмө күнү - бешинчи күн истираһөт күнү һесаб едилер. Чүмө сөзү әрәбчө топлашма демөкдир. Бу күн мүсөлманлар күнорта намазы гылмаг үчүн мәсчидлөрө топлашыр ве чүмө хүтбәсини (вө'зини) динләјирлөр. Намаздан сонра онлар ишлөјө, алвер елөјө ве башга ишлөрлө мөшгул ола билөрлөр. Христианлара кәлинчө, дөвлөт мүөссиселөриндө ишлөјөнлөр һапы кими истираһөт едирлөр, анчаг тачирлөр ве башга сөнөткарлар бу күн ишлөјирлөр. Чүмө күнлөри онларын иш күнлөри бир аз кеч, саат 11-12 раделөриндө башлајыр. Белө ки, һәлә бу вахт кедиб кәлөн чох аз олур, әсас иш чүмө намазынчан сонра башлајыр. Дөвлөт мүөссиселөриндө ишлөјөн христианлардын башга, јердө галаилары базар күнлөри ишләмирлөр. Бу күн христиан дүканлары ве е'малатханалары бағлы олур. Зөркөрлөрин өксөријети христиан олдугундан зөркөрлөр базары демөк олур ки, ишләмир. Бу ики күн, чүмө ве базар күнлөри кимин

һансы динө ситајиш еләдијини ири дүканлар, магазалар, анбарлар, сөхлөр ве е'малатханалар јерлөшөн күчөлөрдөн ве рајонлардан кечмөклө бир анда тө'јин еләмөк олар. Мөсәлән чүмө күнлөри Дөмөшгин ве Јахын Шөргин өн бөјүк базары һесаб едилөн һәмидијә ве һәләбин Үмуми базары (Суг әл-Мөдинө) демөк олар ки, ишләмир. Буларын өвөзиндө базар күнлөри Дөмөшгин Баб Тумө, Бөб Шөрги, һәләбин Тиләл, Әзизијә рајонларындакы дүкан ве мөһәллөр ишләмирлөр. Демәли мүвафиг олараг бу рајонларда јерлөшөн дүкан саһиблөри истираһөт күнүндөн асылы олараг мүсөлман ве ја христиандырлар.

Өлкөдө өн бөјүк дини бајрам Гурбан бајрамыдыр. Әрәбчө ејд-әл-өзһа ве ја ејд әл-көбир (бөјүк бајрам) адланан бу бајрам зилһиччө ајынын 10-да башланараг бајрам күнлөринин биринин чүмө күнүнө дүшүб-дүшмөмөсиндөн асылы олараг 3-4 күн давам едир. Бу бајрамын биринчи күнү Мөккөјө зијарөт (һөчч) мөрасиминин баша чатдыгы вахта дүшүр. Билиндији кими һөччө кетмөк һәр бир мүсөлманын башлыча вөзифәси, өкөр мадди имканлары ве сөһһөти буна имкан верирсө шөрөфли борчудур. һөччө кетмиш адамлар мүсөлман чөмијәтиндө хүсуси ештирам ве һөрмөтө маликдилөр. һөрмөтлө халг төрөфиндөн һөччи (һачы) јө'ни һөчч еләмиш адам дејө чагырылан бу адамлар чох вахт хүсуси әба - палтар кејинир, башларына јашыл чалма гојурлар ки, бу да исламын бајрагынын рөнкидир. Белө адамлар һачдан гајыдаркөн онларын төкчө өзлөри дејил, палтарлары да белө мүгөддөс һесаб едилер. Буна көрө де мүсөлманлар һачдан гајыдан адамы төнтөнө илө гаршылајыр, бу мүнәсибөтлө шөнлик сүфрөси ачыр, онун башына јығылыр, сөһбөтлөринө гулаг асыр, өллөрини өпүр ве башларына гојур, һөччө кејиниб кетдији палтарындан һеч олмаса бир парча өлө кечирмөјө чалышырлар. һөчч мүсөлманын беш өсас вөзифәсиндөн бири олдугу үчүн һәр бир мө'мин шөхс һеч олмаса бир дөфә һөччө кетмөјө борчлудур. һөчч мүсөлман дининин бир нөв төблиги вәситөси олдугундан өлкөдө онун төшкил едилөрөк низамә салынмасы үчүн дини мөркөзлөр ве һөкүмөт идарөлөри төрөфиндөн бир чох төдбирлөр көрүлүр. һөчч вахты ја

хынлашаркөн кетмөк истөжөнлөрүн сijaһылары тутулур, хүсуси бүролар васитәси илө онлар үчүн паспорт вө Сеудијје Әрәбистанына дахил олмаг үчүн виза алыныр, хүсуси төјјарөлөр, көмилөр, автобуслар вө машынлар ичарө ол нур. Башга гоншу мүсәлман өлкөлөриндөн көлөрөк өлкөдөн кечиб кедөн зијарәтчилөр үчүн транзит виза верилир, онлар үчүн хүсуси јол кестөрничиләри өлаве олараг гојулур, јол боју мүвөггәти көшклөр ачылыр, онларын кечөлөмө јерләри төшкил едилир. Зијарәтчилөр өз машын вө автобусларына адәтөн ики бајраг, төмсил сләдикләри өлкөнүн бајрагыны вө јашыл бајраг тахырлар. Бу онларын һөччө кетдикләрини кестәрир.

Һөчч зилһиччө ајынын биринчи он күнүндө олур вө буна керө дө зијарәтчилөр бу вахта гәдәр артыг Мөккәдө олмалыдырлар. Ону да гејд еләмөк лазымдыр ки, мүсәлманларын истифадө сләдикләри гөмөри төгвими христиан төгвиминдөн фәргләндији үчүн Гурбан бајрамы да дахил олмагла бүтүн мүсәлман бајрамлары вө мөрасим күнләри һәр ил 10 күн габага чөкилir.

Һөчч Кө'бөнүн өтрафында ону өлөрөк једди дөфө дөврө вурмагдан башланыр. Зијарәтчилөр "гара дашы" өпүр вө Зөмзөм гујусундан су ичирлөр. Сонра Сөфа вө Мөрвө төпөләри арасында бир нечө дөфө ора-бура гачыр, Әрәфат дагынын өтөјинө кедиб чамаат намазына дурурлар. Даһа сонра Мүздәлифә дагынын өтөјиндө хүсуси хүтбө охундугдан сонра Мина вадисинө кедир вө мүөјјөн јерләрдө һәр зијарәтчи үч дөфө једди даш атыр. Мөһз бундан сонра Гурбан бајрамы башлајыр. Иһрам адланан хүсуси аг палтар кејөн зөвварлар Ибраһимин өз оглу Исмаили Мина вадисиндө Аллаһа гурбан вермөјө һазыр олмасыны хатырлајараг гојун-гузу көсирлөр. Зөнкинлөр вө өһд слөјөңлөр бир нечө гојун, дөвө белө көсирлөр. Ејни күндө дүнјанын һәр јериндө мүсәлманлар бу чүр һәрәкәт едирлөр. Онлар әтин бир һиссәсини јохсуллара пајлајыр, бир һиссәсини исә бајрам сүфрәси үчүн истифадө едирлөр. Бу күнлөр хүсуси бајрам намазы гылыр, гөбристанлыга кедөрөк өчдадларынын мөзарларыны зијарәт едирлөр. Ушаглара вө аилө үзвлөрине гөзө палтарлар алыныр, гонум-гоншу вө дост-танышлар бир-биринин евинө гонаг кедирлөр.

Икинчи бөјүк бајрам пөһриз бајрамыдыр. Әрәблөр бу бајрамы ејд-өл фитр ја да ејд өс-сөғир адландырырлар. О, Рамазан ајында тутулан оручлуг (әрәблөр ону сијөм адландырырлар) баша чатдыгдан сонра шөввалын 1-дө башланыр вө 3 күн давам едир. Билиндији кими, оручлуг да һөчч кими һәр бир мүсәлманын беш өсас везифәсиндөн биридир. О, бир ај өрзиндө (гөмөри ај нөзөрдө тутулур) күнүн ишыглы һиссәси јемөк јемөмөли, папирос чөкмөмөли, ички ичмөмөли, тамашаја бахмамалыдыр вө с. Јалһыз кечөлөр јемөк-ичмөјө ичазө верилир. Пөһриз рамазан ајы јаз вө јәј фәсилләринө дүшөндө чох агыр, гыша вө пајызын сон ајына дүшөндө исә бир гөдөр јүнкүл кечир, чүнки мүвафиг олараг күнүн ишыглы һиссәси, јөни пөһриз тутма мүддөти чохалыр вө азалыр. Пөһриздөн хөстөлөр, һамилө вө ушаг өмиздирөн гадынлар, кичик јашлы ушаглар азад олунурлар. Сөјјаһ вө өскөрлөр дө оручлуг тутмаја биләрлөр. Пөһриз үзүрлү сөбөбө керө тутулмурса, мүсәлманлар сонрадан бунун өвөзини чыхмалы, ону башга вахт баша чатдырмалыдырлар.

Ливија, Ираг, Сеудијје Әрәбистаны вө с. өлкөлөрдө олдугу кими Суријада пөһриз тутма демөк олар ки, һамы үчүн мөчбури дејилдир. Јухарыда адларыны чөкдијимиз өлкөлөрдө өкөр ичтиман јерләрдө пөһриз тутма гәјдалары позуларса (папирос чөкилөрсө, су ичилөрсө вө с.) ону позанлары, һөтта өчнөбиләри белө чөримө едир, гырманчла чөза верир, бө'зөн бир нечө һәфтәлијө һөбсханаја белө салырлар. Суријада бу гәјдалар бир гөдөр демократикдир ки, бу да өлкөдө хөјли христиан өһали олмасындан ирәли келир. Бурада пөһриз күнләри һөмишөкиндөн аз да олса бө'зи кафе вө ресторанлары, јемөкханалары ачыг көрмөк олар. Күчөлөрдө су вө папирос сатан көшклөрүн бө'зиләри дө ишләјир. Киминсө јүнкүлвари гөлјаналты сләдијини вө ја су ичдијини көрөнлөр даһа бу иши тутан адама мөзөммөт етмирлөр. Гаты диндарлар чалышырлар ки, белө јерләрин јахынлыгындан кечмөсин. Рамазан ајы өрзиндө һөкүмөт идәрәлөриндө вө хүсуси мүөссисөлөрдө иш күнүнүн мүддөти ресми олараг 1-1,5 саат азалдылыр. Бөјүклөр дө, кичик-

лөр дө чалышырлар ки, бир-бирилерин: ичитмөсинлөр. Өкөр кимсө өз ишчнде сөһв сләјибсө, ја ишө кечикибсө, ону чезаланд.рмырлар вө пөһриз тутдугуну ешиден кими күнаһыны багышлајырлар. Рамазан ајында да һөмишө олдугу кими идарө вө мүөссисө башчылары келөн гонаглара чај, гөһвө ја да сөринлөшдиричи ичкилөр төклиф едирлөр. Биз чох вахт вөзијјөти анлајараг истөмөдијимизи билдирдик. Бу ишдө онлара һөмрө'ј олдугумузу көрөн суријалылар күлүмсөјир, бизим бу һөрөкөтимизи чох бөјөнирдилөр.

Рамазан ајында радио вө телевизија илө чохлу дини вө өјлөнчөли верилишлөр төшкил едилир ки, динлөјичилерин вө тамашачыларын башы бир аз онлара гарышсын, аз-чох ачлыгларыны унутсунлар. Һөр сөһөр хүсуси адамлар күчөлөрдөн кечөрөк хүсуси алетлерин чыхартдыгы сөслөрлө пөһриз тутанлары јухудан ојадыр, онлары намаз гылмага вө ишыгланмамыш јемөк јемөјө дө'вөт едирлөр. Бундан башга ири шөһөрлөрдө пөһриз вахтынын башланмасы вө гуртармасы топ атөшлөри илө чамаата билдирилер. Ахшам вахты топ атөшиндөн бир аз габаг күчөлөр бөм-бош бошалыр, өкөр шөһөрө чыхсан орада төк-түк машинлара вө адамлара раст көлмөк олур. Анчаг намаздан вө јемөкдөн сонра һөр төрөф јенидөн чанланыр, тичарөт рајонларында дүканлар вө ресторанлар, гөһвөханалар вө гөлјаналтылар ачылыр, чамаат чох вахт аилөлөри илө, арвад-ушагла күчөлөгө базар-дүканлара чыхыр, һөр төрөфи шөн мусиги сөси бүрүјүр. Бир чох дүканлар вө үмуми јерлөр кече саат 12-1-ө кими ишлөјир. Бунун өвөзинө күндүз вахты саат 2-дөн сонра базар-дүкан багланыр, јаваш-јаваш өл-ајаг күчөлөрдөн чөкилер. Јај вахты саат 3-5 арасында һөрөкөтин азалдыгыны, шөһөрин бир нөв јатмыш олдугуну көрмөк олар.

Рамазан ајында чох вахт базар вө дүканларда өрзаг малларынын гијмөти хөјли дөрөчөдө галхыр. Буна бахмајараг бир чох јемөкхана вө ресторанларда бир нечө нөв јемөкдөн ибарөт төгрибөн бизим комплекс јемөклөрө охшар јемөклөр төшкил едилир. Онларын гијмөти хөјли учуз олур. Евинде јемөк һазырлаја билмөјөнлөр вө буну

истөмөјөнлөр, с'замијјетдө оланлар вө шөһөрин гонаглалары төк вө ја аилө илө, бир дөфө вө ја бүтүн ај мүддетиндө бундан истифаде едө билөрлөр. Јемөклөр адөтөн ифтар - ахшам јемөји вахтына столларын үзөринө дүзүлмүш шөкилдө һазыр олур вө топ атөши илө лазыми ишарө верилдикдөн сонра бирбаша јемөјө башламаг олар.

Пөһриз бајрамы вахты хүсуси чамаат намазы гылыныр. Намаздан сонра һөр бир евдө бајрам сүфрөси ачылыр вө јохсуллара, касыб вө јетимлөрө сөдөгө пајланылыр. Бундан башга таныш вө гоһумларын евлөринө гонаг кедирлөр, өчдадларын гөбирлөри зијарөт едилир.

Дини бајрамлардан бири дө Мөвлид өн-нөби - Мөһөммөд пејгөмбөрин анадан олмасы күнү бајрамыдыр. Бу бајрам өсөсөн Суријада вө Шимали Африка өлкөлөриндө кениш сурөтдө гејд олунур, башга мүсөлман өлкөлөриндө исе ону демөк олар ки, гејд слөмирлөр вө чох аз адам онун һагтында ешитмишдир. Алимлерин фикринө көрө бу бајрам сонрадан милад бајрамынын тө'сири алтында мејдана келмишдир. Бу өлкөлөрдө христианларын пејгөмбөрлөринин анадан олма күнүнү гејд слөдијини көрөн мүсөлманлар пејгөмбөрлөринин дө бу күнүнү гејд елөмөјө, онлардан кери галмамага гөрара алдылар. Бу бајрам һөр ил Рөбиөлөввөл ајынын 12-дө гејд едилир. Бајрам күнү бир чох рөсми јерлөрдө вө евлөрин үзөриндө јашыл бајраглар асылыр, намаз гылыныр вө јохсуллара сөдөгө пајланылыр. Мөһөммөд пејгөмбөри вө онун өмөллөрини тө'риф едөн ше'р вө гөсидөлөр учадан, чамаатын топландыгы јерлөрдө охунур. Бө'зи јерлөрдө адамлар өллөриндө фөнөрлөр, јашыл бајраглар вө Мөһөммөдин анасы Әминөннн төсвирлөрини тутараг төнтөнөли јүрүшлөр кечирир, күчө вө мејданлар чыхырлар.

Дини бајрамлардан сонунчусу Ејд өл-Ме'рач - Мөһөммөд пејгөмбөрин ме'рач етмөси (көјө галхма) вө ја Рөчөб бајрамыдыр. Бу бајрам Мөһөммөд пејгөмбөрин Бүраг адлы өфсанөви ганадлы һөјванын белиндө Мөккөдөн Гүдсө, орадан да Аллаһын көјдөки мөскөннө сөја-

һәти шәрәфинә едилір. О, Рәчәб аҗынын 27-дә гејд едилір вә буна көрә дә бә'зән Рәчәб бајрамы кими дә таныныр.

Көстөриджи кими өлкә ғәһалисинин 10 ғәһизә җахынны христианлар төшкил едиләр. Онларын өлкөнин сijasи вә ичтимаи һејатында өн нөзәрә чарпан роллардан бирини ојнајан һиссәсини православлар төшкил едилр. Миллијетчә өрөб олан православларын с'тигад тө'лиминин өсәсында 325 вә 381-чи илләрдә чагырылмыш үмүмдүнја килсә мөчлисләриндә төсдиг олунмуш 12 маддәдән ибарәт "с'тигад символу" дурур. Православлыгда Аллаһ үч сифәтдә - ата-Аллаһ, оғул-Аллаһ вә мүғәддәс руһ-Аллаһ сифәтиндә чыхыш едилр. Бу үчлүк вәһдәтиндә олан Аллаһ вәһиддир вә инсан ағлына мүәссәр дејилдир. Сурија православ килсәсинин башында Демәшгдә игәмәткаһы олан Антиохија патриархы дурур. Она өрөбчә матран (митрополит) адландырылан бир нечә епископ табедир. Өлкәдә өн мүһүм епископлуглар Демәшг вә Һәләб епископлуглары сајылыр.

Јаковитләр вә ја јаковитләр адландырылан дини чөрәјанын төрәфдарлары да өлкәдә јашајан христианларын мүһүм группарындан биридир. Бу чөрәјанын ады 587-чи илдә вәфат етмиш Едесса јепископу Јаков Барадаинин адындан көтүрүлмүшдүр. Онун тө'лиминә көрә Исус Христосун јалныз бир сифәти - аллаһлыг сифәти вардыр вә буна көрә дә онлар хач чөкөркөн јалныз бир бармаг (перст)ла хач чөкирләр ки, бу да Аллаһын јалныз бир сифәти олдуғуна ишарәдилр. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, јаковит дин хадимләри килсәдә дини ајинләри јеринә јетирәркән башга христианлардан фәргли олараг онлары өлү семит дилләриндән бири олан арами дилиндә апарырлар. Бу дили дин хадимләриндән фәргли олараг сырави јаковитләр анламырлар.

Јаковитләр дә православлар кими өрөбләрдән ибарәтдилр. Онлар өсәсән өлкөнин шимал рајонларында јашајырлар. Јаковит килсәсинин башында өзүнү "Антиохијанын вә Шәргин патриархы" адландыран патриарх дурур.

Сурија христианларынын бир группу да маронитләрдир. Тәғрибән 400-чү илдә јашамыш Маронун дини тө'лимини өзүнә рөһбәр тутан бу ичманын үзеләри өсәсән Ливана јахын олан даг рајонларында јашајырлар. Онларын монофелит тө'лиминә көрә Христосун Аллаһ вә инсан кими ики сифәти олмасына бахмајараг онун инамы вәһиддир. Маронит килсәси өзүнү "Антиохијанын вә Шәргин патриархы" адландыран вә игәмәткаһы Ливанда јерләшән патриарха табедир.

Өлкәдә несторианларын сектасы да фәалијет көстөрир. О, бу тө'лими јаратмыш, вахты илә Константинополун патриархы олмуш Несторинин адыны дашыјыр. Бу тө'лимин Сурија вә Месопотомија өразисиндә кениш шөкилдә јайылдыгы үчүн онун төрәфдарларына "Сурија-халдәј христианлары" да дејиләр. Несторианларын тө'лиминә көрә биринчи нөвбәдә Христосун инсанлыг сифәтләри (тәбиәти), јалныз бундан сонра аллаһлыг кејфијетләри нөзәрә алынмалыдыр.

XVI есрдә несторианлар ики килсәјә парчаланды. Онлардан бири Рома католик килсәсинә гошулду, дикөри исе мүстәғил галды. Мүстәғил галан килсә үзвләринин өсәсини ајсәрләр - гәдим ассиријалылар төшкил едилр. Онлара миршимун адланан патриарх башчылыг едилр.

Өсәсән өлкәдә галмыш харичиләрдән ибарәт олан вә ири шөһәрләрдә јашајан католикләр вә протестантлар христианлар арасында азлыг төшкил едиләр.

Өлкәдә үч униат килсәси дә вар. Онлар Сурија-католик, јунан-католик вә ермәни-католик килсәләриндән ибарәтдилр. Онлара адларындан асылы олараг өрөбләр, јунанлар вә ермәниләр гошулмушдүр. Бу килсәләрдә дини ајинләр өсәсән өрөб дилиндә кечирилир. Онларын анчаг аз бир һиссәсиндә бу мөрасимләр јунан дилиндәдилр.

Мүсәлман вә христианлардан башга өлкөнин шималында вә Ирагла һөмсәрһәд олан рајонларында миллијетчә күрд олан језидләр јашајыр. Онлар шөклини товуз гушу кими чөкдикләри шөјтаны Аллаһ сајыр, чыхан күнөшә ситајиш едиләр. Онлар дини емблемалары сајылан бу гушун шөкли гаршысында дуа охујурлар.

Језидләрин өрөб дилиндө жазылмыш мифоложи мөзмун дашыян ики мүгөддөс китаблары вардыр. Онларын дини мөркөзи Мосу-ун шимал-шөргиндө јерлөшөн Шејх Ади аллы јердөдир. Бу јер дахилиндө мүгөддөс гују олан дини мөрасимлөр кечирмөк үчүн тикилмиш бинадан ибарөтдир. Бурадача онларын баш шејхи јашајыр.

Језидлөр товуз гушуна охшадыгындан хоруз өтини јемир, јашыл рөнки хошламырлар. Онлар Гур'аны вө Библијаны мүгөддөс китаблар, Исус Христосу исө Аллах сајырлар. Лакин онларын дини нөзөријјөсинө көрө Христосун һакимијјөт дөврү, јалныз шејтанын һакимијјөт дөврү гуртардыгдан сонра башланачагдыр.

Онлардан башга вахты илө Суријада Испанијадан келмиш јөһудилөр - сефардлар вө Алманијадан келмиш - ашкеназилөр дө јашајармышлар. Исраил - өрөб мүһарибелериндөн сонра инди өлкөдө онларын төк-түк нүмә-јөндөлөри галмышдыр.

ДӨМӨШГ

Суријанын пајтахты Дөмөшг шөһөри лунјанын өн гөдим шөһөрлөринден биридир. Өз кезөллији, гөдим аби-делөри, мүасир евлөри вө парклары илө инсаны вәлөһ едөн бу шөһөр вахтилө Чин, Гиндистан, Иран, Загафгазија, Сөудијјө Өрөбистаны, Византија, Авропа вө Аралыг дөнизи өлкөлөриндөн келөн карван јолларынын көсишдији јол ајрычында салынмышды вө һөлө гөдимден бөјүк стратежи өһөмијјөтө малик иди. Едө инди дө бу стратеги мөвгө өз өһөмијјөтүнн итирмөмишдир. Дөмөшг һавә лиманындан бир чох өлкөлөрин төјјарөлөри өз јолуну салыр. Дөмөшг дөмир јолу васитөси илө Бејрут, Өмман, Һөлөб вө башга Сурија шөһөрлөри илө өлагө сахлајыр. Орадан кечиб кедөн автомобил јоллары илө Бејрут, Өмман-Сөудијјө Өрөбистаны, Багдад-Күвөјт, Һөлөб-Түркијө-Авропа, Һөма-Тартус-Латакија вө с. шөһөр вө өлкөлөрө кетмөк олар. Дөниз сөвијјөсиндөн 700 м јүксөкликдө јерлөшөн бу шөһөрин сон һөсабатлара көрө 2 милјона јахын өһалиси вар. О, Антиливан дагларынын бир һиссөси олан Касјун дагынын өтөјииндө, Бөрада чајынын саһиллөриндө салынмышдыр.

Тарихчилөрин фикринчө Дөмөшгин өсөси бизим срадан өввөл IV минилликдө гөјүлмушдур. О, өввөлчө Бөрада чајынын саһилиндө јерлөшөн кичик бир көнд олмуш, сонралар башга гоншу көндлөрлө бирлөшөрөк бөјүмүшдүр. Мисир фиронларынын XVIII сүлалөсиндөн данышан мөтнлөрдө вө михи јазылы ақкад лөвһөлөриндө Дөмөшгин мүһүм тичарөт вө сөнөт мөркөзи олдугу көс-төрилчир.

Бизим срадан өввөл X өсрдө, о арадилөрин дөврүндө бирлөшмиш кичик дөвлөтлөрин шимал иттифагынын пајтахты олду. Онун шан-шөһрөти һөр төрөфө јайылды. Анчаг б.с.-дан өввөл 732-чи илдө бир нечө ајлыг мүһасирөдөн сонра ассуријалылар чарлары III Тиглатпаласарын рөһбөрлији алтында Дөмөшги тутдулар. Шөһөр там шөкилдө дагыдылды, шөһөр баглары чарын өмри илө сон агача гөдөр гөлөр көсилди, өһали там шөкилдө гө-

вулду, 16 өжәлт вә 591 шөһөрдөн ибарәт олан Дөмөшг чарлыгы таланды вә дүшмөн өлине кечди.

Мидијалылар вә фарсларын һөкмранлыгы дөврүндө Дөмөшг јенидөн тикилмөжө, өз өввөлки везијјетини бәр-па сләмөжө башлады. Анчан б.е.-дан өввөл 333-чү илдө Исса јахынлыгындакы вурушмада македониялы Искөндөрин гошунлары Даранын гошунларыны дармадагын, слөдикдөн сонра Сурија вә Дөмөшг бүтүн Јахын Шөрг кими онун табелијјине кечди. Искөндөрин сөркөрдөлөриндөн олан Парменионун гошунлары шөһөри тутдулар. Искөндөрин империясы дагыладан сонра Сурија онун сөркөрдөлөриндөн бири олан Селевкидин башлыча өжалөти олду. Селевкидлөр сүлалөси өлкөдө 312-64-чү иллөр һөкмранлыг етдилөр. Селевкидлөр өлкөнин чичөклөнмөсинө, орада кениш тикинти ишлөри апарылмасына бөјүк фикир верирдилөр. Онларын һөкмранлыг иллөриндө Дөмөшгтин тикилмөси вә кенишлөндирилмөси илө јанашы Антиохия, Апамеја, Селевкија вә с. шөһөрлөр салынды. Өввөлчө јалныз Дөмөшгдөн келиб кечөн карванлар бу шөһөрлөрө дө јөнөлмөжө башлады. Дөмөшг өз өввөлки монополчу везијјетини горујуб сахлаја билмирди. Бундан башга о вахт Дөмөшг тез-тез Селевкид вә Птоломееј гошунларынын вуруш мејданына чеврилди. Бу да һеч дө онун иттисади мөвгејини мөһкөмлөндирмирди. Селевкидлөр сүлалөсинин һөкмранлыгынын сон иллөриндө, дөгиг десөк б.е.-дан өгвөл 85-чи илдө Дөмөшг биринчи дөфө олараг өрөблөрин өлине кечди. О, көнүллү олараг Селевкидлөри өлкөдөн сыхышдыран набати өрөблөрө табе олду. Лакин илк өрөб һакимијјети дөврү бурада чох да узун чөкмөди. Б.е.-дан өввөл 64-чү илдө Рома гошунлары Помпејин рөһбөрлији илө шөһөри тутдулар, Сурија Рома өжалөтлөриндөн биринө, Дөмөшг исе бу өжалөтин пајтахтына чеврилди. Шөһөрин мөвгејинин иттисади вә сијаси өһөмијјетини јахшы анлајан ромалылар һөр васитө илө ону күчлөндирмөжө, хүсуси олараг фөрглөндирмөжө чалышырдылар. Онлар шөһөрө кедөн карван јолларынын горујур, орада сөнөткарлыгын инкишафы үчүн шөраит јарадырдылар. Император Адриан шөһөрө метрополија рүтбөси - јө'ни баш шөһөр рүтбөсини вер-

ди. Император Александр Север III өсрдө шөһөрө колонија олмаг һугугу һөдијјө етди. Диоклетиан өз силаһ е'малатханалары илө мөшһур олан Дөмөшгө "шөһөр арсенал" (силаһ анбары) лөгөбини верди. Император Јулиан (361-363) шөһөр һаггында "Дөмөшг - Шөргин көзүдүр" демишдир ки, онун бу сөзлөри Дөмөшг һаггында сөһбөт кедөндө индијө кими ситат көтирилир. (Г.Темкин. Удивительные доумы. - М., 1987, сөһ. 11.).

Ону да гејд етмөк лазымдыр ки, көһнө шөһөрдө инди дө галыгларыны кермөк мүмкүн олдугу мөшһур бөјүк Дөмөшг дивары II өсрин сону III өсрин өввөллөриндө император Каракалланын заманында ромалылар төрөфиндөн тикилмишдир. О вахтлар бу диварын узунлугу 1340 м, ени 750 м олмуш, о квадрат шөклиндө тикилмишдир. Үмуми узунлуг 4180 метрө чатырды.

Рома империясы ики јерө парчаландыгдан сонра о Бизансын өлине кечди. Бизанс вә Иран арасында кедөн мүһарибөлөр өлкөни хејли зөифлөтди. Өз чиблөринин һајына галан Бизанс императорлары онун мудафисинө о гөдөр дө фикир вермирдилөр. Бундан истифаде едөн көчөрилөр, о чүмлөдөн өрөблөр өлкөжө тез-тез басгын сләмөжө, онун вар-дөвлөтини таламага башладылар. Хилафөтин јарандыгы илк иллөрдө бу басгылар даһа да күчлөнди. Нөһәјөт, 634-чү илин мартында мөшһур өрөб сөркөрдөси, өрөб хилафөтини гылынч күчүнө јараданлардан бири, олан Халид ибн әл-Валидин гошунлары Дөмөшг диварлары јахынлыгында көрүндү вә бир аздан ону мүһасирөжө алдылар. Өввөлчө Дөмөшгтин христианлардан ибарөт һаким төбөгөси шөһөри өрөблөрө төслим сләмөк истөмирди. Лакин Дөмөшг јахынлыгындакы Адра дејилөн јердө Халид ибн әл-Валидин гошунлары бир ај сонра бөјүк бир бизанс ордусуну мөглүб слөдикдөн сонра шөһөриң рөһбөрлөри онула данышыга башладылар вә нөһәјөт 635-чи илин сентјабр ајында шөһөри төслим сләмөк барөдө гаршылыгы разылыга көлдилөр. Өрөб гошунлары шөһөрө дахил олдулар. Лакин онларын шөһөрдө галмасы узун чөкмөди. Јени Бизанс ордусунун јахынлашдыгыны ешидөн өрөблөр шөһөри төрк слөдилөр вә Јермук вадисинө чөкилдилөр ки, лазым олан вахт је-

ниден Өрөбистан сөһрасына гаҗыда билсинлөр. Анчаг онлар Дөмөшги јениден тутмаг фикринден дә ел чөкмирдилөр. Нөһәјет 2500 нөфөрлик мүсәлман гошунлары Бизанс императору Ираклинии (610-641) гардашы Теодорун башчылыг еләдији 50 минлик Бизанс гошунлары илә бурада гаршы-гаршыја кәлдилөр вә өз көрдүклөри ишин мүгәддәслијинә инанан мүсәлман гошунларынын фанатикчәсинә вурушмасы һәр шеји онларын хејринә һәлл еләди. Теодор вурушмада өлдүрүлдү. Бизанс гошунлары дармадагын едилди вә өрөблөр һөмишөлөк Суријаны вә Дөмөшги өлө кечирдилөр. Бу вахтдан башлајараг Сурија сүрф өрөб өлкөси кими танынмага башланды. 661-чи илдә Өмөвилөр сүлалесинин (661-750) илк хәлифеси Мүавијә пајтахты Дөмөшгә кечирди вә бу вахтдан е'тибарән Дөмөшгин гызыл өсри башланды. Өмөвилөр шөһөри јениден гурмага, кәнишлөндирмөје башладылар. Шөһөрдә чохла сарајлар, мөсчидлөр тикилди. Өмөвилөрин һакимијет башында өлдүгү 89 илдә Дөмөшг өзүнүн өн көзәл дөврүнү јашады. Шөһөрин мөркөзиндә - Иоани Крестител килсесинин јериндә тикилмиш Өмөвилөр мөсчиди инди дә дүнјанын өн бөјүк вә өн көзәл мөсчидлөриндән бири сајылыр, зијарәтчилөр она бакмагдан дојмурлар! Өмөвилөр ону мүгәддәс е'лан етдилөр. Мүсәлманлар ону јер үзөриндә олан мө'чүзөлөрдән бири һесаб едилөр. Бу һеч дә тәсадүфи дејилдир. Дејилөлөрө көрө бу мөсчидин тикилмәсинә хәлифә хөзинәсинин једди иллик кәлири сөрф олунмушдур. Мөсчидин јахылыгында хәлифә өзүнә сарај да тикдиришиди. Өл-Хадра (Јашыл) адланан бу сарајын гүббөлөри ислам бајрагынын рөнки кими јашыл иди. Онула јанашы өтраф рајонларда шаһзаделөрин, көркәмли сөркөрдөлөрин, дөвләт вә дин хәдимлөринин салөри вә сарајлары салынмышды. Шөһөрдә бөјүк абадлыг ишлөри апарылырды. VIII өсрдә шөһөр еһалисинин сајы артыг 200 минн кечмишиди.

Мөн бу көзәл шөһөрдә ики ил - 1976-78-чи иллөр јашамыш, онун күчөлөринн гарыш-гарыш гөзмишөм. Мүасир Дөмөшгдә гөдим абидөлөрлө јанашы чохла јени биналар, мәдәнијет вә тичарәт мөркөзлөри, күчөлөр вә

парклар, көрпүлөр вә естакадалар, јашајыш вә сөнаје рајонлары, мөһманханалар вә с. вардыр. Тичарәт рајонларындакы витрина вә рекламлар алычыларә кәл-кәл дејир, нөзөрлөри охшајыр, истөр-истөмөз онлары ајаг сахламага, чох вахт исә ичөри кечөрөк сатылан маллара нөзөр салмага вадар едир. Бу рајонларда адөтөн биринчи мөртөбө бүтүн күчө боју јалныз дүканлардан ибарәт олур. Надир һалларда бу дүканлар икинчи мөртөбөдә дә јерлөшир. Адөтөн икинчи вә ондан јухары мөртөбөлөри башга ширкөтлөрин канторлары вә ја идарөлөри тутур. Төк-түк һалларда мөнзиллөрә дә раст кәлмөк олур. Тичарәт рајонлары өзлөри дә ајры-ајры гисмлөрә бөлүнүр вә һәр гисмдә ејни мө'мулат вә ја маллар сатан дүканлар бир-биринин јанынча кәлир. Мөсәлән јалныз зөркөр дүканлары јерлөшөн чөркә, парча сатылан чөркә, габгачаг олан чөркә вә с. Онларын бу чүр дүзүлмөси алычыларын чаныны кет-көлдөн гуртарыр, лазым олан малы тез сечмөје, мүгајисә апармага имкан верир. Дүканчылар алычылары чох мөһрибанлыгга гаршылајыр, мүтлөг "өһлөн вә сөһлөн" дејөрөк хошкөлдин едилөр. Онлара јер көстөрир, чај, гөһвө вә ја су истәдиклөрини сорушур, сонра исә маллардан һансыны алмаг истәдиклөрини өјрөнөрөк она лајигли хидмөт көстөрмөје чалышырлар. Өкөр алычынын истәдији мал дүканда олмадыгда, ону гоншудан көтиртдирир, ја да нө вахт һөмин малдан алачагларыны мүштөрилөрә билдирирлөр. Малы алдыгда ону сөлигәли шөкилдә бүкүр вә ја да бу мөгсөдлө хүсуси олараг сифариш едилмиш, үстүндә дүканын вә саһибинин ады, үнваны, сатылан малларын чешиди јазылмыш хүсуси инчө вә зөриф кисәлөрә гојурлар. Өкөр һеч нө белә алмасан сөни чох мөһрибанлыгга, дүкан сизин дүканыңыздыр, дејөрөк күлөр үзлө јола салыр, истәдијиниз вахт јенидән кәлмөје дә'вөт едиллөр. Адөтөн дүкан бир айлеје мөхсус олур, ону айле үзвлөри ишләдирилөр. Бу ишлө адөтөн кишилөр мөшгул олурлар, гадынлара вә гызлара кәлинчө онлары бөзөк вә палтар дүканларында даһа чох көрмөк олур. Айленин башчысы чох вахт һөкумөт идарөлөринин бириндә хидмөт едир. Буна көрө дә саат 2-је кими дүкан-

да онун бөжүк ушагларындан бири отуруп. Саат 2 илө 5 арасы дүканларын демөк олар ки, һамысы баглы олур. Бу вахт күчөдө төк-түк адамлары көрмөк олур. Анчаг бу мөркөзи базара - суга аид дежи дир. Бурада дүканлар һөр вахт ачыгдыр. Јалһыз дүкан саһибләри гоншу мөсчидө намаз гылмага кедөркөн оқлары мүвөпәти шөкилдө баглајырлар, бө'зөн исө һеч багламырлар. Ахшам 5-дөн 8-ә кими дүканлар јсидөн ачылыр вө гызгын алвер башланыр. Бу вахт дүкан саһиби өзү иш јериндө олмага чалышыр ки, һөр шејө нөзарөт едө билсин. Дүканларда һөр бир малын гижмөти сөлигө илө она вө ја онун јанына санчылмыш хусуси картларда јазылы олур. Лакин бу о демөк дејилдир ки, карта көстөрилөн гижмөт дәјишө билмөз. Әкөр мал алычынын хошуна калмишсө, онун гижмөтини сорушур. Гижмөт дејилдикдөн сонра, малын саһибиндөн ширһилик олуб-олмајачагыны сорушурсан. Әкөр о разылыг верирсө, онда нө гөдөр ашагы дүшөчөјини, һансы гижмөтө малы верөчөјини ондан өјрөнир, хөјли чөк-чөвирдөн сонра нөһајөт төрөфлөр үмуми разылыга кәлирлөр. Елө вахт олур ки, дүкан саһиби онун картада јазылмыш гижмөтинин 25 фаизинө гөдөр ашагы салыр. Бө'зи дүканларда исө гижмөтлөр дәјишилмөздир вө орада алвер еләмөк мүмкүн дејилдир. Бу барөдө сатычы илө данышдыгда о кирмишчө дүкандан асылмыш гижмөтләрин сабит олмасы һаггындакы билдириши алычыја көстөрир. Бу о демөкдир ки, гижмөтин дәјишилмөси һаггында һеч бир сөһбөт ола билмөз. Лакин белө дүканлар чох аздыр.

Бир чох алимлөр индики Дөмөшгин јериндө илк инсан мөскөнинин һөлө б.е.-дан өввөл 4 минилликдө салындыгыны күман едирлөр. Әрөбләрин өш-шам (сол төрөф) дедикләри Дөмөшгин ады илө бө'зөн өлкө елө бу чүр дө адландырылыр. Шам өлкөси дедикдө Сурија баша дүшүлүр. Шам - јө'ни сол төрөф сөзүнүн өсли ислам дини илө баглыдыр. Бурада Кө'бөдөки гара мүгөддөс даш өсас кими көтүрүлмүшдүр. Мүсөлман бу дашын јанында дајанага үзүнү Шөргө төрөф тутдугда онун саг төрөфиндөки торпаглар өл-Јөмөн (саг төрөф), сол төрөфиндөки торпаглар исө Әш-Шам (сол төрөф)

адландырылмышдыр. Индики Јөмөнин вө Суријанын (Шамын) адлары дејилөнлөрө көрө мөһз бундан јаранмышдыр. Әрөблөр чох вахт өлкөни онун өсас шөһөри вө ја пајтахтынын ады илө чагырырлар. Мөсөлөн, Күвөјт, Әлчөзаир, Тунис вө с. Суријанын Шам кими чагырылмасы да онун пајтахтынын адындан ирәли кәлир.

Дөмөшг адынын өзүнүн етимолокијасы, јаранмасы һаггында да мүхтәлиф, бө'зөн бир-биринө гаршы чыхан фикирлөр мөвчуддур. Бө'зи шөрһчиләрин фикринө көрө Дөмөшг сөзүнүн көкүнү арами дилиндө ахтармаг лазымдыр. Онларын ре'јинчө бу сөз "өдөр өл-мөски" (сују олан ев), ја да "дур мөскус" (мүшк тохулу) көкләриндөн јаранмышдыр. Һөрдөн бу сөзүн өсасынын гөдим јөһуди сөзү олан "дамаши" (һан ичөн)-дөн кәлдијини дө сөјләјирлөр. Белө ки, гөдим јөһуди өфсанөсинө көрө инсанлыг тарихиндө илк дөфө һан бурада төкүлмүшдүр, Каин гардасы Авили бурада өлдүрмүшдүр. Дөмөшгин өтөјиндө салындыгы һүндүрлүјү 447 метр олан Касјун дагындакы "Магара өд-дөм" (Һан магарасы) бу өһвалатын баш вердији јер сајылыр вө инди дө турист вө сөјһаһлар көстөрилир.

Әрөб алимләри гөдим арами вө јөһуди текстләриндө шөһөрин адынын "Дармаск", "Думаск", "Думасак", VI өсрдө јашамыш бизанс алими Стефан исө "Дамоскос" кими јазылдыгыны көстөрир. Сонунчу алимин фикринчө бу вахты илө Гөдим Јунаныстандан Суријаја гачмыш Һөртөсин оғлу Дамаскосун ады илө баглыдыр. Һөмин гачгын бу шөһөрин өсасыны гојдугундан сонракы нөсиллөр шөһөри онун ады илө адландырымышлар. Јагүт өл Һөмөвинин (VIII өср) фикринчө шөһөр Нуһ пејгөмбөрин нөслиндөн олан Дөмөшг бин Һаны бин Мөлик бин Измөһшөд бин Сим бин Нуһун ады илө адландырылмышдыр. Буна өсасөн о шөһөрин јаранма тарихини Адөм вө Һөвва илө баглајыр ки, бу да онун өсасынын гојулма тарихини бизим ерадан өввөл VII миниллијин орталарына апарыб чыхарыр. Белө ки, ре'вајөтө көрө онлар мөһз бу вахтлар Дөмөшг јахынлыгындакы Гута багларында (онлары Чөннөт баглары да адландырырлар) јашамышлар.

Тарихчи Ибн Өсакирин (1105-1175) фикрине көрө шөһөрин өсасы IV минилликдө гојулмуш, слө бу вахт Нуһун туфанындан сонра дунјада илк дивар - Дөмөшг шөһөринин дивары тикилмишдир. О, шөһөрин Ибраһим пејгөмбөрин гулу олан зөнчи (өфиоп) Дөмөшг өл-Азир төрөфиндөн салындыгыны иддиа едир.

Шөһөрин дикөр адыны - Шамы исө Нуһун оглу Си-мин ады илө баглајырлар. Чүнки башга сами диллөриндө бу ад "Шем" вө "Шам" кими дө сөслөнир. Шам адына тарихи өдөбијатда VIII өсрдөн башлајараг раст келириксө, Дөмөшг адына даһа гөдим текстлөрдө - бизим ерадан өввөл III вө II минилликлөрө аид Төл Өмранда тапылмыш миһи јазылы кил лөвһөлөрдө охујуруг ки, бу да икинчи адын даһа гөдим олдугуну сүбүт едир.

Гөдим Шөрг шөһөрлөринин бир чоһунун олдугу кими - Дөмөшгин дө өз лөгөби вар - "Өл-Фөјһа", јө'ни "Инчө гоһулу". Бу ад јөгин ки, һөр шејдөн өввөл шөһөрин гөрбиндө јерлөшөн вө ону һөр јердө танытмыш Гута бағлары илө өлагөдардыр. Догрудан да јаз вахты бу јерлөрин тајы-бөрабөри јохдур. Бу вахт ахшамлар, истираһөт вө бајрам күнлөри бурада минлөрлө дөмөшглинин өз аилө үзлөри вө достлары илө истираһөт өлөдијини көрөрсөн. Дејилөнө көрө вахты илө Мөһөммөд пејгөмбөр мөһз бу бағлара көрө Дөмөшги јер үзүнүн чөннөти һөсаб етмиш вө шөһөрө кирмөкдөн имтина слөрөк демишдир: "Инсана јалныз бир дөфө чөннөтө кирмөјө ичазө верилмишдир. Мөн көјдөки чөннөтө кетмөк истөјирөм". Она көрө дө о, јер үзөриндөки чөннөтдөн имтина етмиш, көјдө јерлөшөн чөннөти сечмиш вө шөһөрө кирмөмишдир. Онун кери дөндүјү јер, шөһөрин чөнүб төрөфиндө, Дөмөшг-Өмман јолунун үстүндөдир. Бурада даш үзөриндө онун ајагынын изи алмыш, сонра һөмин изин үзөриндө мөсчид тикилмишдир. "Гөдөм" (ајаг изи) адланан бу рајонда инди Дөмөшг дөмир јолу вағзалы јерлөшир.

Дөмөшг лап гөдимдөн өз усталары, сөнөткаралары илө һөр јердө мөшһур олмушду. Хүсуси тәркибдөн дүзөлдилөн Дөмөшг поладында һазырланмыш "Дөмөшг

гылынчы"нын ады вө шөһрөти дунјаја јайылмышдыр. Гөлгөјө чөврилмөси мүмкүн олан бу гылынчы ады, кејфијетлөри нөинки Шөргдө, бүтүн дунјада бир зөрби мөсөлө чөврилмишдир. "Дөмөшг гылынчы" кими көсөр-ли, дезүмлү, мөһкөм дедикдө мисал көтирилөн өшјанын вө ја мө'мулатын тајы бөрабөри олмадыгы нөзөрдө тутулур. Инди дө мөһкөм, гырылмаз, һөр бир күчө мугавимөт көстөрө билөн бир шеј көрдүкдө "Дөмөшг гылынчына охшајыр" дејирлөр. Гејиф ки, Тејмурлөнк бу шөһөри тутдугдан сонра бу сөнөтин сиррлөрини билөн бүтүн усталары өзү илө апармыш, беләликлө дө бу поладын төркиби һаггындакы ресепт итиб-батмышдыр. Дөмөшг тохучуларынын тохудуглары чүрбөчүр зөрли парчалар вө халылар, зөркөрлөрин гызыл, күмүш, бүрүнч вө мисдөн һазырладығлары мүхтөлиф бөзөк мө'мулатлары вө өшјалар, дулусчуларын килдөн дүзөлтдиклөри мүхтөлиф ваза, күпө вө гағлар, шүшөчилөрин јаратдыгы наһышлы шүшөлөр вө бүллур гағлар, зејтун ағачындан јонулмуш кичик һөјкөллөр дунјанын һөр јериндө јүксөк гијмөтлөндирилир, шөһөрин вө өлкөнин шөһрөтини һөр јана јайырды.

Дөмөшги бир чоһ алимлөр өз өсөрлөриндө төсвир етмиш, шаирлөр мөдһ етмиш, сөјһаһлар онун һаггында хатирелөрини сөјлөмиш, тарихчилөр онун салнамөсини јаратмышлар. Буна көрө дө шөһөр, онун тарихи, топографиясы, һөкмдарлары, мөшһур адамлары вө с. һаггында мө'луматлар олдугча чоһ вө рөнкарәнкдир. Ону демөк кифәјөтдир ки, төкчө тарихчи Ибн Өсакир онун һаггында он сөккиз чилдик бир өсөр јазмышдыр. Ону да гејд өлөмөк лазымдыр ки, бу өсөрдө көркөмли Азербайчан алыми Хөтиб Төбризи (1030-1109) һаггында да мө'лумат верилмишдир. Бүтүн бу мө'луматлар шөһөрин вө өлкөнин гөдим бир тарихө малик олдугуну көстөрир. Шөһөрин һөр јериндө раст калдијимиз гөдим абидәлөр бу фикрин догрулуғуна чанлы сүбүтдур. Өлбөттө, шөһөрдө јерлөшөн абидәлөрин өн мөһтөшөми вө көзөли Гөмидијө базарынын гуртарачагында јерлөшөн 708-чи илдө тикилмиш Өмөвилөр мөсчидидир. Башга бир мө'лумата көрө онун тикилиши 705-715-чи иллөр арасында

баша чатдырылмышдыр. Тарихи фактлара көрө бу мөсчид Јеһја пейгәмберин (Иоанн Крестител) гәбри үзөриндө тикилмиш килсөнин јериндө салынмышдыр. Узунлугу 157 метр, ени исө 100 метр олан бу мөсчиддө ејни вахтада 6 мин адам намаз гыла билөр. Дөмөшгиллөрин дедијине көрө бајрам күнлөри бура 13 минө гөдөр адам топланыр.

Өмөвилөр мөсчидиндөн бир аз аралы Сөлиб мүһарибөлөринин гөһрөманы олан вө христианлары Јерусалимдөн говмуш Сөлахөддин Өјјубинин мөгбөреси јерлөшир. Мөгбөрөнин ичөрисиндө Гур'ан әјөлөри илө бөзөдилмиш ики саркофаг гојулмушдур. Онлардан бири аг дашдан һазырланмышдыр вө "ислам дининин һимајөдары" ролуну ојнамаға чалышан алман һөкмдары II Вилһелм төрөфиндөн 1901-чи илдө мөгбөрөјө һөдијө едилмишдир.

Мөсчиддөн бир аз аралы даһа бир көркөмли тарихи абидө - Өл Өзм сарајы јерлөшир. 1954-чү илдө этнографиа музејине чеврилмиш бу сарај 1750-чи илдө Дөмөшг пашасы Өсөд әл-Өзм төрөфиндөн тикирилмишдир. Инди бу музеј зијәрөтчилөрин сајына көрө Өмөвилөр мөсчидиндөн сонра икинчи јери тутур. Мөмлүклөрин һакимијөттө олдугу иллөр бурада "гызыл ев", јөни сиккө вуран е'малатхана јерлөшөрмиш. Сонралар паша бу јери өзүнө сарај тикмөк үчүн сечир вө онун јериндө мөһтөшөм бир сарај учалдыр. Сарајын үмуми саһеси 5500 кв.метрдир. Орада 19 салон, 26 отаг, 5 һөјөт вө 15 фантан вардыр. Һөјөтлөрдө мүхтөлиф ағачлар, биткилөр вө чичөклөрдөн ибарөт бағчалар салынмышдыр ки, мөрмөрдөн дүзөдилмиш фантанлар онлара хүсуси көзөлик верир. Биринчя һөјөт сарајын "Саламлыг" адланан вө кишилөр үчүн әјрылмыш һиссөсиндө јерлөшир. Сарајын икинчи һиссөси "һөрөмлик" адланыр вө гадынлара мөхсус олмушдур. Үчүнчү һиссө һамамдан, мөтбөхт вө анбарлардан, өшја сахламаг үчүн әјрылмыш отаглардан ибарөтдир. Етнографиа музејиндө халгын һөјатындан бөһс сөн, илк бахырдан чанлы кими көрүнөн сөһнөлөр јарадылмыш, чохлу сөнөткарлыг нумунөлөри экспонат кими гојулмушдур. Өн мараглы экспонатлардан үзөринө Гур'анын мөзмуну јазылмыш тојуг јумуртасыны вө мик-

роскоп алтына гојулдугдан сонра охунан, јенө дө үзөринө Гур'анын мөзмуну јазылмыш тахыл дөнөсини кестөрмөк олар.

Шөһөрин өн көзөл мө'марлыг абидөлөриндөн бири дө XVI өсрдө Дөмөшг пашасы төрөфиндөн тикирилмиш Сүләјманијө мөсчиди вө тәкјөсидир. Османлы мө'марлыг стилиндө - ири мөркөзи гүббө һәр төрөфдөн кичик гүббөлөрлө өһатө олунмуш шөкилдө тикилмиш бу мөсчид инди дө өз көзөллији илө һамыны һөјран гојур.

Бу мөсчиддөн башга шөһөрдө түрклөр төрөфиндөн тикирилмиш даһа бир нечө мөсчид вардыр. Онлардан Дөрвиш паша (1571-чи ил), Өсөд паша (XVIII өср) вө с. мөсчид вө биналары кестөрмөк олар. Шөһөрдө үмумијөтлө 270-дөн чох мөсчид вардыр вө онларын һамысы да фөалијөт кестөрир.

Гөдим мөсчидлөрдөн һазыркы дөврдө өн гызгын фөалијөт кестөрөни, һөмишө зијәрөтчилөрин долу олдугу Һөзрөти Сиди Зејнөбдир. Шөһөрин көнарында, аэропорта кедөн јолун сағ төрөфиндө јерләшмиш бу мөсчид Мөһөммөд пейгәмберин нөвөси Зејнөбин гәбри үзөриндө учалдылмышдыр. Гөбрин өзу, мөсчидин ичи вө харичи көзөл орнаментлөрлө, Гур'ан әјөлөри илө бөзөдилмишдир. Мөсчид вө онун һөјөти һәр күн мүхтөлиф јерлөрдөн кәлмиш зијәрөтчилөрлө долу олур.

Сиди Зејнөбин гәбри Мөккө, Нөчөф, Көрбәлә, Мөшһөд кими мүгәддөс мүсөлман мөркөзлөриндөн бири сајылыр вө илин һәр вахты зөвварларын үзүнө ачыгдыр. Буна көрө дө онун өзүндө вө өтрафында зијәрөтчи өлиндөн төрпөнмөк мүмкүн дејилдир. Бу ахын учсуз-бучарсыз, кур бир чаја бөзөјир. О, һөм нитг, һөм палтар, һөм дө сифөт чөһөттөн олдугча рөнкарөнкдир. Бурада ејнилик бу адамларын һамылыгла "Аллаһу өкбөр, Аллаһу өкбөр" ифадөлөрини төкрап сләмөлөриндө вө зијәрөтдөн сонра өз дилөклөринө чатачагларына өмин олмаларын адыр.

Шөһөрдө хөјли христиан дини вө мөдөни абидөлөри дө вардыр. Онларын өн гөдимлөриндөн бири II өсрин ахырларында III өсрин өввөлөриндө Рома императору Каракалла төрөфиндөн тикирилмиш Бөјүк Дөмөшг ди-

варынын галыгларыдыр. Дежилөнлөрө көрө бу диварын өзү узунлугу 1340 метр, ени исә 750 метрлик дөрдбучаглыдан ибарәт с.тмушдур. Оун галыгларындан Бөб Тума (Мүгөддөс Фома гапысы) инди дө галмагдадыр. Бөб Шөрг (Шөрг гапысы) дө бу диварларын бир һиссөси һесап едирлөр. Анчаг бө'зи алимлөрин фикринчө бу диварлар сонрадан мүсөлманлар төрөфиндөн јенидөн тикилмишдир вө индики галыглар мөһз онлар төрөфиндөн тикилмиш диварларын галыгларыдыр.

Дөмөшгин гөдим абидөлөриндөн бири дө Мүгөддөс Ананија килсөсидир. Дежилдијинө көрө о гөдим Рома-Бизанс килсөси олан "Мүгөддөс чармыха чөкилмө" килсөсинин јериндө салынмышдыр. Бундан башга Дөмөшгдө даһа бир нечө килсө вардыр ки, онлардан өн бөјүклөри ермөнилөрө мөхсүсдур. Бајаг адыны чөкдијимиз гөдим гала диварларындакы кичик бир һүчрөни дө тез-тез туристлөрө кестөрирлөр. Бу һүчрөдөн бајыра кичик бир пөнчөрө вар. Рө'вајетө көрө Мүгөддөс Павел бу отагда јашамыш вө һөмин пөнчөрөдөн гачараг чаныны ромалыларын өлиндөн гуртармышдыр.

Дөмөшгдөки өн мөшһур христиан абидөлөриндөн Касјун дағында јерлөшөн, Каинин Авили өлдүрдүјү јер һесап едилөн "Ган магарасы"дыр. Зөбадани јахынлыгындакы төпөдө јерлөшөн Авилин мөгбөрсө дө бу гөбил абидөлөрдөндир.

Шөһөрин 50 километрлијиндө, Дөмөшг-Һомс јолунун сол төрөфиндөки дашлы төпөликлөр арасындакы дар вадидө Мө'лулө гөсөбөси јерлөшг. Бу гөсөбөнин сакинлөри христианлардыр. Онлар әрөб дили илө јанашы вахты илө Исус Христосун (Исанын) өзүнүн данышдыгы вө христианларын мүгөддөс китабларындан Ветхи Заветин ики китабынын јазылдыгы арами дилиндө данышырлар. Бу дилдө Мө'лулө јахынлыгындакы даһа ики көндиң - Бөгһө вө Чубөддин көндлөринин сакинлөри данышырлар. Умумијјөтлө бу дили билөnlөрин сајынын бир нечө мин нөфөрө чатмасына бахмајараг о дүнјанын өлү диллөриндөн бири сајылыр. Мө'лулө гөсөбөсинин үзөриндө дүнјанын өн гөдим монастрларындан бири сајылан вө илк христианлардан бири олан мүгөддөс Фекланы. адыны дашыјан гадын монастры учалыр. Ону да гејд елөмөк

лазымдыр ки, гөсөбөдө мүсөлманларын демөк олар ки, јашамадыгларына бахмајараг орада мөсчид дө тикилмишдир. Бурада мүсөлман туристлөр вө јолдан кечөилөр һазмаз гыла билөрлөр.

Мүгөддөс Фекла монастрындан јухарыда, даглар арасында даһа бир христиан абидөси - бизим еранын I-III өсриндө бизанслылар төрөфиндөн тикдирилмиш вө мүгөддөс Сиргијин (Сөркисин) адыны дашыјан киши монастры учалдылмышдыр.

Дөмөшгдөн Мө'лулөјә кедөн јол үзөриндө 547-чи илдө Бизанс императору I Јустианан төрөфиндөн салынмыш мүгөддөс Маријанын адыны дашыјан "Сејлнаја" гадын монастры да туристлөри өзүнө чөлб едир. Рө'вајетө көрө император бу мөнтөгөдө өв едөркөн онун гавараг овламаг истөдији марал бирдөн мүгөддөс Маријаја чеврилмишдир. Буна көрө дө о, елө һөмин јердө монастр тикдирмөјә гөрар вермишдир. Оун илк рөһбөри - идарө едөни императорун бачысы олмушдур. Суријалыларын дедијинө көрө бу монастр өз зијарөтчилөринин сајына көрө Јерусалимдөн сонра Јахын Шөргдө икинчи јери тутур. Туристлөри бура чөлб едөн өсас шеј - дејилөнө көрө вахты илө мүгөддөс Луканын өз өли илө јарадылмыш вө мө'чүзөли хүсусијјөтлөрө малик олдугу һесап едилөн "Аллаһын анасы иконасы"дыр. Монастрда сахланылан бу иконанын фөвгөл'адө хүсусијјөтлөринин нөинки христианлар, һөм дө мүсөлманлар да инанырлар вө тез-тез ону зијарөтө кәлирлөр. Һәлә XII өсрдө султан Сөләһөддинин бачысы да ону зијарөт етмиш, монастр хидмөтчилөринө чохла һөдијјөлөр пајламышдыр.

Тарихи абидөлөрдөн башга Дөмөшг вө онун өтрафында чохла мүасир биналар, көрпүлөр, мејданлар, парклар, мөһманханалар, кинотеатрлар, музејлөр, јоллар вө с. вардыр ки, онлар да мүасир сөнөт һүмүнөси кими көзөл вө көзөкөлимлидир. Белө биналардан һафиз өсөд адына мөркөли китабхананы, Президент сарајыны, Сурија авиокомпанијасынын бинасыны, Викторија көрпүсүнү, Сурија һөмкарлар иттифагынын сарајыны, Шөратон вө Меридиан мөһманханалары вө с. кестөрмөк олар.

Гөдим заманлардан Бөрада чајы шөһөрин өсас су мөнбөји олмуш, онун сакинлөрини, баг вө бостанларыны су илө тә'миң етмишдир. Онуила јанашы шөһөрин даһа бир су мөнбөји - Ајн өл-фичи булагы вардыр. Бө'зөн Фиггије адландырылан бу булаг санијөдө өн азы 5 куб-метр су верө билир. Онун сују сојуг, төмиз вө лөззөт-лидир. Булагын бу кејфијетлөрини һөлө бизим еранын өввөллөриндө ромалылар јүксөк гијметләндирмиш, онун сујунун шөһөрө көтирилмөси үчүн хусуси тунел вур-муш, онун сујунун сафлығыны горумаг үчүн булагын көзүнүн вурдугу јердө храм белө тикмишлөр. 1968-чи илдө бу тунел јснидөн дүзөлдилмиш, онун узунлуғу да-һа 5 км артырылмышдыр. Шөһөрдө бир нечө јердө, ху-суси илө Һәмидијје базары вө онун өтрафында олан рајонларда Ајн өл-фичи булагынын бу тунел васитөси илө шөһөрө көтирилмиш сујундан хусуси олараг дүзөлд-дилмиш булагларын краныны чевираерөк вө булагын шө-бөкөсинө баглаңмыш долчаны су илө долдурараг ичмөк олар. Бу су узаг мәсафөдөн көтирилмөсинө бахмајараг өз сөринлијини вө лөззөтини сахлајыр.

Шөһөрин өзү вө өтрафы баг-бағат ичөрисиндөдир. Һәр бир мөһөллөдө һеч олмаса кичик бир бағча, һәр рајонда јериндөн асылы олараг баг вө ја парк салын-мышдыр. Бундаң башга һәр свин, һәр аилөнин өзүнүн јашадыгы јердөн, шөраитдөн вө мәртөбөдөн асылы ола-раг өз кичик бағчачыгы вө ја күллүју вар. Һеч олмајан јердө һәр свдө һеч олмаса бир нечө дибчөк көрө билөг-сөн. Үмумијјөтлө, суријалылар вө хусуси илө дөмөшгли-лөр јашыллығы, хусусөн күл-чичөји чох севирилөр. Күллөрин ичөрисиндө исе өн чох севирилөри гызыл күлдүр. Һеч дә һаһаг јерө Суријанын гөдим адларындан бири - Суристон (Гызыл күл өлкөси) олмамышдыр. Ахы суријалылар һөлө лап гөдимлөрдөн гызыл күлү севириш, һөттә "Дөмөшг көзөли" адландырылан хусуси нөв белө бөслөјө билмишлөр. Бу күлүн ири гөңчөлөри, инчө го-хусу, узун мүддөт өз өтрини сахлајан рајинһөси вар. О, дөмөк олар ки, бүтүн ил өрзиндө чичөк ачыр вө һәр бир күл колу доғгуза гөдөр чичөк верир. Сурија гызыл күллөринин шөһрөти һөлө гөдим заманлардан дүнјанын

һәр јериндө јайылмышдыр. Белө сөјлөјирлөр ки, ондан һазырланмыш гызыл күл јагынын кичик бир дамчысы бир сви бир нечө күн өтирлө тә'мин еләмөк үчүн ки-фајөтдир. Буна көрө дә гызыл күл бөслөмөк, онун јагы-ны истөһсал еләмөк чох хөјирли вө кәлирли бир иш һөсаб едилмишдир. Дејилөнө көрө вахты илө гызыл күл јагынын гијмөти гызылын гијметиндөн 5 дөфө баһа ол-мушдуур. Индинин өзүндө дә бу јаг чох гијмөтли бир мөһсул һөсаб едилир. Ондан бир чох өтријатларын вө дөрманларын һазырланмасында истифаде едирлөр. Гөдим вахтларда Сурија гызыл күлү о гөдөр гијмөтли һөсаб едилөрмиш ки, олар јалныз өн варлы адамлар истифа-де едөрмишлөр. Орта өсрлөрдө аббаси хөлифөлөри гызыл күл бөслөмөјө јалныз онларын ихтијары олдуғуну е'лан етмишдилөр. Онлардан өл-Мүтөвөккил (847-861) "Мөн султанларын шаһы, гызыл күл исе инчө гохулу чичөк-лөрин падшаһыдыр вө буна көрө дә биз бир-биримизө лајигик" дејөрөк онун јалныз хөлифөлөрө лајиг олдуғуну өз төбөөлөринө билдирмишди. Хөлифөлөр бу күлдөн өз сарајлары өтрафында бағчалар салдыраг, үрөји бөркит-мөк вө руһу төзелөмөк үчүн онун сујундан ичөр, јагы илө өтирлөнөр, јатанда онун чичөјинин јарпағларыны ја-тағларынын өтрафына төкмөјө өмр едөрдилөр. Бу чичө-јин сујундан мүхтөлиф јемөклөрин һазырланмасында да истифаде едирдилөр. Тој мәчлислөриндө, төнтөнөли мә-расимлөрдө гызыл күллөри онларын ајағлары алтына атар, гөңчөлөринин јарпағларыны башларына сөпөрдилөр. Ондан дүшмөнлөрин "гохусуну" итирмөк, силмөк үчүн дә истифаде едирдилөр. Мөсөлән, Султан Сөләһөддин Хач јүрүшлөринин иштиракчыларыны 1187-чи илдө Је-русөлимдөн гөвдугдан сонра шөһөрө кирмөмишдөн өввөл онларын гохусуну белө шөһөрдөн силмөк үчүн ора "Дө-мөшг гызыл күлүндөн" һазырланмыш 500 дөвө јүкү гы-зыл күл сују апарылмасыны өмр етмишди.

Инди гөдим Дөмөшг мүасир Дөмөшгө гарышмыш, бө'зи јерлөрдө көһнө күчөлөр, свлөр, һөтта гөбристанлар сөкүлмүш, онларын јеринө төзө биналар тикилмиш, парklar салынмышдыр. Буна көрө дә инди шөһөри илк дөфө көзөркөн һәр шејдөн өввөл онун гонағларынын кө-зүнө мүасир күчөлөр, һүндүр вө гөшөнк биналар вө

меһманханалар, реслам ишыглары бөрг вуран дүканлар ве компанијаларын (ширкөтлөрин) идарелери чарпыр. Ону да гејд етмелијик ки, мүасир Дөмөшгдө бир чох мөркөз күчөлөрин ве рајонларын өз адлары олмасына бахмајараг евлөрин нөмрөлөри адөтөн олмур. Буна көрө дө өлкөнин башга шөһөрлөри ве ја да ки, харичи өлкөлөрлө алагө сахлајан Сурија вөтөндашлары чох вахт Мөркөз почтада јер алырлар. Бу јер хүсуси рөгөми олан сандыгчадан - шкаф сијирмөсиндөн ибарөтдир. Бу сандыгчалар ири ве һүндүр шкафларда јерлөшмишдир. Почтадан јер аларкөн онун саһибинө сандыгчасы көстөрилир ве бу сандыгчанын ачары саһибинө төгдим олунур. Бура көлөн мөктубларын үнванлары исө төгрибөн бу чүр јазылыр: Сурија, Дөмөшг, Мөркөзи почта, почт сандыгы (гутусу) нөмрө 567, Мөһөммөд Әли ве с.

Суријанын шөһөр ве көндлөриндө мөктөблилөрин ве төлөбөлөрин форма кејиндиклөринин һөр аддым шаһиди олмаг мүмкүндүр. Бу өлкөнин даим мүһарибө вөзијөтиндө олдугуну, Израил ишгалчыларына гаршы өзүнү мүдафиө слөмөјө ве онлар төрөфиндөн гөсб олунмуш торпагдарыны кери гајгармаг үчүн һазырлашдыгыны көстөрир. Ахы өлкөнин чөнуб-гөрг рајонларынын бир һиссәси һәлә дө ишгалчыларын өсарәти алтынндадыр. Бу һөр шејдөн өввөл Чолан төпөлөринө ве бу рајонун мөркөзи олан Кунөјтра шөһөринө аиддир. Дүздүр, ејни адлы губернијанын мөркөзи олан Кунөјтра шөһөри Израил ишгалчыларындан азад олунмушдур. Октјабр мүһарибөси вахты бурада ганлы дөјүшлөр баш вериб. Шөһөр ики дөфә алдөн өлө кечиб. Бундан башга БМТ-нин гөрары илө израиллилөр шөһөри бошалдаркөн орадакы бүтүн евлөри гарәт етмиш, евлөри партлатмыш ве ја да ки, булдозер васитәси илө јерлө јексан слөмишлөр. Инди шөһөрин ичөрисиндө Сурија-Израил гошунларыны бир-бириндөн ајырма золагы кечир ве бу зона БМТ гошунлары, Канада ве Финландија гошунларынын нөзарәти алтынндадыр. Буна көрө дө шөһөрө јахынлашаркөн Хан Арнаба шөһөрчијиндө ора кедөн машынлар ве адамлар БМТ гошунларынын посту төрөфиндөн јохланылыр. Бунун да сөбөби бу рајонда силаһ ве гошун олмасынын БМТ-нин гөрарына көрө ве багланмыш мүгавилөјө көрө

ичазө верилмөмөсидир. Шөһөрө јахынлашаркөн јол боју һөр јердө тиканлы мөфтиллөрлө һасарланмыш саһелөрө, рајонлара раст көлмөк олар. Бу израиллилөр төрөфиндөн миналанмыш рајонлардыр. Онлар һасара алыныбдыр ки, төсадүфөң бу саһелөрө һеч көс кирмөсин ве бөдбөхт һадисө баш вермөсин. Шөһөрин көнарындан сөрһөд золагы кечир. Бурада Сурија төрөфдө олан гошунлары бир-бириндөн ајырма зонасындакы БМТ-нин сон посту јерлөшмишдир. Израил төрөфдө инкилис дилиндө јазылмыш бөјүк лөвһө нөзөрө чарпыр. Онун үзөриндө "Израилө хош көлмисиниз" сөзлөри јазылмышдыр. Бунунла да онлар Октјабр мүһарибөси нөтичөсиндө зөбт слөдиклөри 1200 ев.км Сурија торпагынын онларын олдугуну көстөрмөк истөјирлөр. Израил төрөфдө галан төпөлөрдө онлар бөјүк електрон нөзарәт стансијасы јаратмышлар ки, ондан да чөсуслуг мөгсөдлөри үчүн истифадө едилир. Израиллилөрин дедијинө көрө онлар бу стансија васитәси илө Сурија ордусунун һөр аддымыны излөјир, онун слөдији јер дөјишикликлөринө нөзарәт едирлөр.

Кунөјтра демөк олар ки, өлү шөһөрдир. Бурада вахты илө онун чохминлик өһалисиндөн чөми бөш аилө галмышдыр. Бу аилөлөр Сурија халгынын гөлөбөјө олан сон инамыны чанлы шөкилдө өзүндө өкс етдирир. Дөфөлөрлө онларын көчүрүлмөси һаггында едилөн төклифлөри рөдд слөрөк өз догма јерлөрини төрк етмөмишлөр. Онлар инанырлар ки, вахт көлөчөк ки, бу шөһөрө һөјат јенидөн гајыдачаг, Кунөјтра губернијасы ве Чолан төпөлөри дүшмөндөн азад едилөчөкдир.

Мөн өз хидмөти борчуму јеринө јетирөркөн бу јерлөри гарыш-гарыш көзмиш, Сурија халгына аид олан һөр шеји дигтөглө өјрөнмөјө, бу халгын арзу ве дилөклөрини баша дүшмөјө, характерини анламага чалышмышам. Ики ил өрзиндө Суријанын чөнуб рајонлары мөним иш јеримө, өмрүмүн сөһифөлөриндө өбади олараг һөкк олунан јазылара, нөгшлөрө чөврилмишдир. Мөн Суријанын Израил ве Иорданија илө олан сөрһөд рајонларыны көзмиш, орадакы тарихи ве мөдөни абидөлөри көзлөримлө көрмүш, јахындан таныш олмуш, халгын тарихини анламага чалышмышам.

Өлбөттө, бу абиделөрдөн өн чох сөзжәһлары өзүнө чөлб еден Бусра шөһеридир. Дөмөшг шөһеринин чөнуб төрөфиндөн, 130 км ондан аралы јерлөшөн бу шөһөр гөдим Хауран өлкөсинин мөркөзи олмушдур. Вахты илө Иуда Маккавейин, Македонијалы Искөндөрин, нөбатилөр шаһы III Аретасын (Бизим еранын 83-чү или) гошунларынын бу шөһөрө һүчүм чөкмөси онун гөдимлијини сүбут еден тарихи сөһифөлөрдөндир. Дөмөшг, Аралыг дөнизи, Гырмызы дөниз, Әрөбистан вө Фарс көрфөзиндөн келөн 5 карван јолуну өзүндө бирлөшдирөн Бусра 106-чы илдө рөсми олараг Рома империјасынын Әрөбистан өјалөтинин пајтахты елан едилмиш, сонралар она колонија, даһа сонра метрополија һүгугу верилмишдир. Бу вахт Бусраја өз сиккөсини вурмаг һүгугу верилмишди. II өсрин өввөлөриндө, император Трајанын һакимијети дөврүндө шөһөрө Јени Трајан Бострасы ады верилмишди. Сонралар III өсрдө, императорлардан Филипп Әрөб вө Диоклетианын дөврүндө Јени Трајан ады вө четин төлөффүз едилөн "т" һөрфи дүшүмүш, шөһөр јенидөн јалһыз Бусра кими адландырылмага башламышдыр. Дејилөнө көрө бу шөһөрдө 80 минө гөдөр өһали јашамышдыр. Рөвајөтө көрө Мөһөммөд пејгөмбөрө христиан вө јөһуди динлөринин өсасларыны өјрөдөн, сонралар она Гур'аны төртиб өлөмөкдө көмөк едөн мөшһүр монах Бахира бурада јашамышдыр. Онун евинин галыгларыны шөһөри көрөјө келөн туристлөрө инди дө көстөриллөр. Белө сөјлөјирлөр ки, илк дөфө Мөһөммөд пејгөмбөр онунла 9 јашында оларкөн таныш олмуш, сонра 25 јашында оларкөн икинчи дөфө онунла көрүшүмүшдүр. 632-чи илдө Бусра өрөблөрин өлине кечмиш, орта өсрлөрдө бир нечө дөфө Сөлиб јүрүшүнүн иштиракчылары она һүчүм едөрөк өлө кечирмиш, нөһајөт о Султан Сөләһөддинин гошунлары төрөфиндөн азад олунмушдур.

Индики Бусрада 3 минө гөдөр өһали јашајыр. Онун өсас тарихи мөркөзи даим туристлөри вө тамашачылары өзүнө чөлб еден, өз өввөлки көркөмини инди дө горујуб сахлајан Бусра амфитеатрыдыр. Амфитеатрын сөһнөсиндө һөр ил мөдөнијөт вө инчөсөнөт фестиваллары кечири-

лир вө бу фестиваллар бура минлөрлө тамашачыны чөлб едир. Шөһөрдө гөдим абиделөрдөн шөһөр дарвазалары, Рома һамамы, гөдим килсө ансамблы, монах Бахиранын евинин галыглары, Кардо Максимус адландырылан вө калонналардан ибарет олан шөһөрин өсас күчөсинин галыглары, карвансара, гөлөбө тагы, гөдим мөсчидлөри вө с. көстөрмөк олар. Бу абиделөр инди дө шөһөри бөзөмөкдө, онун көчмиш мөһтөшөмлијини вө өзөмөтини көстөрмөкдөдир.

Суријанын чөнубунда, Сүвөјда шөһөринин 8 километрлијиндө Ганават - тарихи мөһбөлөрдө Кенат, Канат адландырылан гөсөбө јерлөшир. Бура вахты илө Хауран өлкөсинин өсас шөһөрлөриндөн бири олмушдур. Бурада тарихи абиделөрдөн Гелиос храмынын, Зевс храмынын, театрын харабалыгларыны, серал вө калонналарын, Рома дөврүндөн галмыш ев вө гүллөлөрин галыгларыны көрөмөк олар.

Сүвөјда јахынлығында даһа бир тарихи јер - Шөһба јерлөшир. Инди кичик бир көнд олан бу јөрдө 244-249-чу иллөр арасында Рома империјасына башчылыг етмиш Рома императору Филипп Әрөб анадан олмушдур. О, анадан олдугу јери јадындан чыхармајараг она Филиппополис адыны вермиш, бурада бир-биринө перпендикулјар олан ики күчө, храм, театр, терма вө сарај тикдирмишдир. Онларын харабалыгларынын бө'зи галыглары инди дө галмагдадыр.

Ганават вө Шөһба Бусрадан Сүвөјданын ичөрисиндөн кечөрөк келөн, өлкөнин чөнубуну Дөмөшглө бирлөшдирөн ики өсас јолун биринин көнарында јерлөширлөр. Икинчи өсас јол Иорданија сөрһөддиндө јерлөшөн Де'ра шөһөрини Дөмөшг илө бирлөшдирир вө Сүвөјда јолундан даһа гысадыр. Бу јолун саг төрөфиндө, Иорданија, Сурија сөрһөдлөринин бир-биринө јахынлашдыглары јөрдө Әш-Шөлалөт адлы гөсөбө јерлөшир. Шөлалөлөр адланан бу јер олдугча көзөл төбиөтө маликдир вө о Јөрмук вадисиндө јерлөшир. 300 метрлик һүндүрлүкдөн ахан шөлалө өз көзөллији илө тамашачылары һөјран едир. Буна көрө дө бу јер дөмөшглилөрин, үмумијөтлө бүтүн суријалыларын өн сөвимли истираһөт јерлөриндөн бирдир.

ҲӘЛӘБ ВӘ ОНУН ӨТРАҒЫ

Суријанын икинчи өн бөјүк шөһөри өлкөнүн шималында, Дөмөшгин 360 км-дө жерлөшөн Ҳәләбдир. О, дүнианын өн гөдим шөһөрлөрүндөн биридир. Ҳәлә бизим ерадан өввөл XI өсрдө хетләр өз китабөлөрүнчө бу шөһөрүн Јаһмөд адлы девлөтин пайтахты олдугуну гејд едирләр. Онун игтисади вә стратеги мөвгеји, тичарөт карванлары јолларынын кесишдији јердө олмасы Һәлә лап гөдимдөн ону өлө кечирмөк истөјөнлөрүн нөзөрлөрүн бура чөлб етмиш, она көз дикөнлөрүн сајыны артырмышды. Бизим ерадан өввөл 1457-чи илдө шөһөри Мисир фараону Тутмос өлө кечирмиш, сонра јенидөн хеттләр төрөфиндөн истила олунмушдур. Бөјүк хетт империјасы дагыдылдыгдан сонра бурада кичик бир кнјазлыг јарадылмышдыр. О, Ассирија вә Мисир девлөтлөрүнүн сөрһөддөндө јерлөшмөсинө бахмајараг онлара табе олмамыш, аз-чох мүстөгил сијасөт јеритмишдир. Шөһөрүн бу дөврүндөн бөһс едөн һероглифлөрлө јазылмыш бир нечө китабө галмышдыр ки, Һәлә индин өзүнө гөдөр онлары алимләр охуја билмөмишләр.

Бундан сонра шөһөр Суријанын башга торпаглары кими фарсларын, македонијалыларын, јунанларын, бизанслыларын, өрөблөрүн, көчөри тајфаларын, сөлиб жүрүшүнүн иштиракчыларынын, монголларын, мөмлүклөрүн, түрклөрүн өлинө кечмиш, онлардан һәр бири өзүндөн сонра Һәләб торпагында излөрүннү гојуб кетмишдир.

Онларын өн көркөмлиси вә мөһтөшөми, илк нөзөрдөн туристлөрүн дигтөтиннү өзүнө чөлб едөн, өз өзөмөтиннү инди дө горујуб сахлаја билмиш Һәләб галасыдыр. Шөһөрүн ичөрисиндөки төпөликдө учалдылмыш бу гала ондан 40 метр һүндүрдө олуб Һәләб вә онун өтрафына там чөкилдө нөзарөт слөмөјө, дүшмөнүн көрдүјү һәр бир төдбирдөн ону кешикчилөрүннү һали олмасына имкан верир, Дејилөнө көрө дүшмөн һүчүмү заманы галада ону горујан өскөрлөрдөн башга 7000 нөфөр шөһөр өһалиси дө орада кизлөнө билөрмиш.

Һазырки дөврдө галанын бајырында вә ичөрисиндө апарылан археоложи газынтылар кестөрир ки, о олдугча гөдим бир тарихө маликдир. Галанын ичөрисиндөн тапылан абиделөрдөн өн гөдим сирөхөтт акрополунун галыгларыдыр. Галанын һүчрөлөрүндөн бириндө рө'вајөтө көрө Ибраһим (Авраам) пејгөмбөр јашамыш, кечи сагараг сүдүнү ичмишдир. Јерли өһали туристлөрө бурада јерлөшөн мүгөддөс Кеоркинин гебрини дө кестөрирләр.

Галада аз-чох горунуб сахланылмыш абиделөр XIII өсөрүн өввөлөрүндө султан Сөләһөддиннү оглу султан өз-Заһирин вахтында тикилмишдир. Онлардан гөдич бөјүк мөсчиди, "ики илан", "ики шир" вә "күлөн вә аглајан ширлөр" гапыларыны (онларын үзөрүндө бу эмблемлөр чөкилдијинө көрө белө адландырылырлар), кизли јолу, дөрүн хөндөји вә с. кестөрмөк олар. Бундан башга галада өмир сарајынын вә һамамынын галыглары, XV өсрдө һөкмранлыг етмиш мөмлүк султаны Гаит бөјин тач залы, гала зинданы вә с. дө Һәлә дө галмагддыр. Төөссүф ки, бурадакы кичик һөчмли вә аз-чох гијметли, көзөкөлимли шејлөр, декоратив өшјалар франсызларын мандат һакимијети дөврүндөн чыхарылараг апарылмышды.

1822-чи илдө баш өсрөн зөлзөлө, 1980-чи илдө "Мүсөлман гардашлары" төшкилатынын үзлөрүннү галаны истөһкама чевирөрөк һөкүмөт өлејһинө мүбаризөдө ондан истифаде слөмөк истөмөси дө она бөјүк зөрөр вермиш, бө'зи јерлөрүннү дагыдылмасына вә партладылмасына сөбөб олмушдур.

Инди гала тө'мир вә реставрасија олунур. Онун ичөрисиндө һүсуси сөһнөси олан ачыг театр јарадылмышдыр. Бурада тез-тез фольклор фестиваллары кечириллр, мөшһур ансамблларын вә мусиги группларынын концертлөри олур ки, онлар да бураја минлөрлө тамашачыны чөлб едир.

Һәләб галасындан сонра шөһөрүн икинчи өн гөдим абидеси бу галадан бир аз аралы јерлөшөн шөһөрүн мөркөзи мөсчидидир. Ири вә сөрүн һөјөти олан, халчаларла бөзөдилмиш бу мөсчид дејилөнө көрө Һәлә јөһүди, христиан вә ислам динлөри јаранмамышдан габаг

текаллаһлыг һагтында фикир жүрүдөн Јеһја пејгәмберин оглу Зөкөријје п.јгәмберин гөбри үзөриндө тикилмишдир.

Үмумијетлә, шөһөрдө 200-дөн чох мәсчид вардыр. Онларын ичөрисиндө өн көзәлләри вә архитсктура чөһөтдөн фөрглөнөнләри, дөрд гүлләли мәсчид вә Төвһид мәсчидләридир. Дини абиделәрдөн шөһөрдө бир нечө христиан килсәси дә вардыр.

Әлбәттә, шөһөрин өн мараглы јерләриндөн бири узунлугу 12 км олан суг - јералты "Нөдимә" базарыдыр. О, үстү өртүлү олдуғуна көрө белә адландырылыр вә өслиндө јерин үзөриндөдир. Бу базар Суријанын өн гөдим тичарөт мәркәзләриндөн биридир. Орадакы дүканларда инсан үреји истәдији шеји тапа билир.

Ҳөлөбин өн гөдим абиделәриндөн бири дә Нөсиминин гөбри јерләшөн сәрдабөдир ки, бу һагда өтрафлы данышмаг истәдијимиз үчүн бурада јалныз адыны чөкмөклө кифәјәтленөчөјик.

Мүасир Ҳөлөб олдуғча рөнкарөнк үслуб вә јолларын, фикир чөрөјанлары вә динләрин, милләт вә халгларын гарышдыгы бир шөһөрдир. Бурада һәр шеји, кечмиш вә индини, төзө вә көһнени, касыб вә варлыны, кома вә сарајы, мүселман вә христианы, рөһимлини вә рөһимсиз, диндары вә динсиз, савадлыны вә савадсызы бир-биринин јанына гојмаг, мүгајисә апармаг, арашдыраг анламаг мүмкүндүр. Бир сөзлә - о, өсл төзәдлар шөһәридир. Бурада демөк олар ки, Шөрг өлкәләринин бир чох халгларынын вә динләринин нүмајәндәләри бир-биринә гоншудур, онлар бир һава илә нөфөс алыр, бир судан ичир, бир гајгы илә јашајырлар. Шөһөрдө ајрысечкилијә, милләтләр арасында фөрг гојулмасына тесадүфи һалларда раст келмөк олар. Ҳамы өрөб дилини вә бундан башга өз дилини билир. Бурада өрөб дили илә јанашы түрк дилини баша дүшөн, анлајан, бу дилдө мүсаһибә апармагы бачаран да чохдур. Шөһөрдө чохлу түрк аиләләри јашајыр. Бундан башга һәр аддым онун 40 км-дә јерләшөн Түркијөнин төсири дујулмагдадыр. Бу һәр шејдөн өввәл тичарөт мәсәләләриндө өзүнү бүрүзә верир. Бундан башга һәр сөһөр-ахшам сәвләрлөн

түрк мусигисинин, түрк теле вә радио дикторларынын сөсини ешитмөк мүмкүндүр. Ҳөлөбдө Түркијөнин ики телепрограммыны тутмаг мүмкүндүр. Онларын верилишләри јерли програмдан даһа рөнкарөнк вә мараглы олдуғу үчүн өһали бу верилишләрә тамаша еләмөји даһа үстүн тутур вә елә буна көрө дә бу дили биләнләрин сајы олдуғча чохдур.

Фантанлар рајону шөһөрин ортасындан ахыб кечөн Күвејк чајынын үзөриндө, Төвһид мәсчидинин јахынлыгында јарадылмышдыр. Дејилөнө көрө бура үфунетли, зир-зибилли бир дөрө имиш. Бу рајонда јашајан өһали сөзү бир јерә гојур ки, пул јығым бу чиркаб јувасыны төмизләтсинләр, чајын үзөрини баглатдырсынлар вә бурада истираһөт кушөси јаратсынлар. Онлар доғрудан да белә едирләр. Инди бу кушө шөһөр сакинләринин өн севимли јерләриндөн биринә чеврилмишдир. Бурада отурмаг үчүн скамјалар гојулмуш, күлдәр вә ағачлар өкилмиш, фантанлар дүзөлдилмишдир. Күчөнин һәр ики төрөфиндө кичик дүканлар, ресторан вә гөһвөханалар ачылмышдыр. Бөрг вуран фантанлар мүхтәлиф рөнкли ишыгларла бөзөдилмишдир ки, ахшамлар онлары јандырдыгда өтраф нура бојаныр, сөһрли өсрарөнкиз бир характер алыр.

Шөһөрин көнарында Әсөд шөһөрчији адландырылан даһа көзәл бир рајон јаранмагдадыр. Бурадакы ики мөртөбәли көзәл котеджләрдө забитләрин, партија вә дәвләт хадимләринин јашамасы нөзөрдө тутулмушдур.

Ҳөлөбин 30-40 километрлијиндө Дәмөшг јолу үзөриндө "Монте-Карло" адланан даһа бир истираһөт кушөси салынмышдыр. Бурада өлкөнин гонаглары, туристләр, јени сәвлөнөнләр, ја да елә белөчө истираһөт еләмөк истөјөнләр динчәлирләр.

Ҳөлөб вә онун өтрафы тарихи абиделәрлә долудур. Онун јахынлыгындакы абиделәрдөн өн мөшһуру вә туристләр төрөфиндөн тез-тез зијарөт едилөн шөһөрин 20 километрлијиндө, Түркијә сөрһөди јахынлыгында јерләшөн Гал'ат Сама'андыр. Бу јерин адынын гала олмасына бахмајараг өслиндө о христианлар арасында Симеон Столпник (Сама'ан өл-Амуди) кими мөшһур олан бир

мүгөдөсүн V эсрдө шөрөфинө тикилмиш килсөдир. Сонралар бу килсөнин диварлары мөһкөмлөндирилөрөк мүдафие объектине чеврилмишдир.

Шөһөрдөн галаја кедөн јол даһа бир гөдим абиде - Македонијалы Искөндөрин салдырдыгы јол илө көсишир. Ири базалт дашлардан дүзөлдилмиш ве сии 5-7 метре чатан бу јолун бө'зи һиссөлөри инди де галмагдадыр. О, өз сөлигөлији, бөјүклүјү, өзөмети илө инсаны һөјран едир. Чох төөссүф ки, халг ичөрисинде инди де Искөндөр јолу кими адландырылан бу тарихи абиде өз бүтөлүјүнү сахлаја билмөмишдир.

Ғөлөб-Дөмөшг јолу үзөриндеки Сөракиб гөсөбөси јахынлыгында исе төгрибөн өсасы бизим ерадан өввөл IX минилликде гојулмуш Ебла шөһөринин харабалыглары јерлөшир. Төлл Мөрдий төпөсинде Италија алыми Пасоло Маттиенин рөһбөрлији илө апарылан археоложи газынтылар нөтичөсинде бу шөһөрин галыглары ашкар едилмишди. Бурада шөһөр диварлары, сөлөрин ве шаһ сарајыннын галыглары, гујулар ве с. илө јанашы наме'лум дилде јазылмыш михи јазылы 17000 кил лөвһө де тапылмышды ки, онлар да бизим ерадан өввөл III миниллије анд едилер. Бу индије гөдөр јер үзөринде тапылмыш өн гөдим архивлөрдөн бири сајылыр.

Јенө һөмин јолун үзөринде, Сөракибдөн бир аз чөнуба мөшһур Азербайчан алыми Хөтиб Төбризинин мүөлүми олан көркөмли өнөб шаири ве философу Әбүлөла өл-Мүөрринин вөтөни олан Муаррат ан-Ну'ман шөһөри јерлөшир.

Ғөлөбдөн Дөмөшгө кедөркөн Муаррат ан-Ну'ман шөһөриндөн сонра көлөн Хан Шејхун гөсөбөсинде өкөр өсас јолдан сага дөнсөк јарым саатдан сонра Галаат өл-Мудык адланан гөсөбөје көлиб чатырыг. Бу гөсөбөде ве онун өтрафында вахты илө өз ме'марлыг абидөлөри ве һөчми илө һамынн һөјран гојан, Суријанын өн гөдим шөһөрлөриндөн бири олан Апамејанын харабалыглары јерлөшир. Бу шөһөрин лап гөдимлөрдө даһа ики ады олмушдур. Онлардан биринчиси Фернак адыдыр ве шөһөр фарсларын һакимијет дөврүндө бу ады дашымышдыр. Икинчи ад - Пелла, она јуанлар шөһөри

дагытдыгдан сонра Македонијалы Искөндөрин анадан олдугу јерин шөрөфинө верилмишдир. Сонунчу ады Селевкидлөр сүлалөсиндөн олан император I Никатор өз севимли гадыны Апамаын шөрөфинө гојмушдур. Апамеја дөврүнүн өн бөјүк шөһөрлөриндөн олмушдуур. Бизим еранын 5-чи илинде шөһөрдө төкчө 117 мин азад вөтөндаш јашајармыш. Бизим ерадан өввөл III эсрдө бурада бөјүк орду, 500-ө гөдөр фил, 300 чинс ајгыр ве 30 мин дөллүк ат сахланылармыш. Шөһөр дөврүнүн елм ве мөдөнијет мөркөзи олмуш, орадан бир чох мөшһур алим ве философлар чыхмыш, Антони ве Клеопатра, Септимиј Север, Каракалла ве башгалары шөһөри зијарөт етмишлөр. Онун үзөринде шөһөрин мөшһур вөтөндашларынын һөјкөллөри учалан сүтунлардан ибарөт олан баш күчөсинин узунлугу 2 километре чатармыш. Шөһөрин өн бөјүк сарајы 80 отагдан ибарөт имиш. Бундан башга шөһөрдө бир чох көзөл сөлөр, театр, храм ве с. галыгларыны көрмөк олур. Төөссүф ки, заман ве инсанлар, төбии фөлакөтлөр ве зөлзөлөлөр бу көзөллијин там шөкилде бизе көлиб чатмасына имкан вермөмишди. Инди Сурија һөкүмөти шөһөрдө апарылан археоложи газынтылары ве бөрпа ишлөрини давам етдирмөкдөлир. Аз кечмөз ки, Дөмөшг, Ғөлөб, Палмира кими бу шөһөрө де көлөн сөјјаһларын арды-арасы көсилмөз ве онун шөһрөти јенидөн өзүнө гајыдар.

Ғөлөбдөн шимал-шөргө, Түркије сөрһөддинде јерлөшөн Чараблуса кедөн јол мөшһур өрөб шаири Буһтуринин вөтөни олан Мөмбичдөн кечиб кедир. Ғөлөбин 80 километрлијинде олан бу шөһөрдө Шимали Гафгаздан көчүб көлмиш чохла чөркөз јашајыр. Онлар һөлө индије гөдөр өз диллерини, адөт ве өн'өнөлөрини горујуб сахламышлар. Индики Мөмбич тарихи Гиерапол шөһөринин харабалыглары үзөринде тикилмишдир. Бу харабалыглардан инди һөч бир өсөр галмаса да шөһөрин тарихи кечмиши бура сөјјаһлары ве мараглананлары чөлб өлөмөкдөдир.

Ғөлөбин шөринде, Әсөд адына су анбарыннын јахынлыгында гөдим абидөлөрдөн даһа биринин изинө - Ресафаја (Расапаја) раст көлирик. Инди һөч көс јашамајан

бу гөдим шөһәр сени 300, узунлугу исә 500 метр олан дөрдбучаг шөклндә һөрүлмүш диварлар арасында өзүнүн гөдим сифөтини горујуб сахлаја билмишдир. Һәлә гөдим Ассурија текстләриндә Расапа кими ады чөкилән бу шөһәр христиан алөминдә IV әсрин әввәлләриндә Рома легионерләриндән бири олан Сергијин христиан динини гәбул сләдији үчүн өзәб-әзијәтлә бу динин төрәфдарларыны тә'гиб сдән император Диоклетианын адамлары төрәфиндән бурада әлдүрүлдүјүнә көрә мөшһурдур. Сонрадан бурада христиан дини јайылдыгдан сонра онун гәбри үзәриндә килсә тикилмиш, һәтта шөһәр Сергиепол кими адландырылмага башламышдыр. Шөһәрдә инди дә бу килсәнин, сонралар тикилмиш мәсчид вә хәлифә Һишамын сарајынын галыглары галмагдадыр.

Ресафа мүсәлман алөминдә дә кениш танынмышдыр. Вахты илә бура исмаилләр сөктасынын мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир. Онларла әлүм-дирим мүбаризәси апаран султан Бейбарс XIII әсрдә исмаилләрә вә онларла бәрабәр шөһәрин бүтүн сакинләринә ону төрк сләмәјә өмр сгмишмиш. Мәһз бундан сонра Ресафа өлү шөһәрә чеврилмиш, бурада бир даһа һеч көс јашамамышдыр.

Үмумијәтлә, Ресафанын да јерләшдији Ираг сөрһәддинә гәдәр чатан Фәрат чајы вадисинә алимләр арасында Сурија Месопотомиясы да дејирләр. Бу вади гоншу Ираг Месопотомиясындан өз мөдәнијәти вә тарихинин гөдимлији, абидәләрин нөвү вә сајы илә һеч дә керидә галмыр. Бу абидәләрин әксәријәти "Тәлл" дејилән төпәләрдә вә гөдим шөһәрләрин јериндә вә ја јахынлыгында салынмыш јашајыш мөнтөгәләриндә јерләшир.

Бу төпәләрдән ән гөдим тарихә малик оланы Тәлл Чудејладыр. Һәләбин шимали гәрбиндә јерләшән бу төпәдә апарылан газынтылар нөтичәсиндә тарихи бизим ерадан әввәл V миниллијә кедиб чыхан килдән тикилмиш свләрин галыглары тапылмышдыр. Ондан бир аз аралы даһа бир төпәдәки - Тәлл Рефатдакч газынтылар исә онун бизим ерадан әввәл биринчи минилдкдә јаранмыш Шимали Сурија дөвләтләри иттифагынын пәјтахты олан гөдим Арпад шөһәринин харабалыгларыны

өзүндә кизләтдијини ашкар етди. Бу шөһәрин Библијада вә мұхтәлиф миһијазылы кил лөвһәләрдә дөфәләрлә ады чөкилир ки, бу да онун гөдимлијини вә мөшһурлугуну көстөрир. Бә'зи мө'луматлара көрә о, бизим ерадан әввәл VIII әсрдә Ассурија чары III Тиглатпаласарын игәметкаһы олмуш, о дөфәләрлә өз гошунларыны бурадан јүрүшләрә апармышдыр.

Мәмбич шөһәри јахынлыгындакы Тәлл Әһмар төпәси исә һәлә бизим ерадан әввәл III минилдкдә јазылмыш миһи јазылы кил лөвһәләрдә ады чөкилән Тил-Барсиб шөһәринин галыгларыны өзүндә кизләдир.

Фәрат чајынын әсас голларындан бири олан Хөбурун башлангычына јахын олан јерләрдә даһа үч төпә - Тәлл Хәләф, Тәлл Брөг вә Тәлл Чаһар Базар јерләшир. Археологлар бу төпәләрин дә алтындан тарихи бизим ерадан әввәл VI миниллијә кедиб чыхан инсан мөскөнләринин галыгларыны ашкара чыхармышлар. Үмумијәтлә, бу јерләрдә һәр бир төпә, кичик көнд вә ја гөсәбә өзүндә гөдим кечмишләрә аид јүзләрлә тарихи абидә кизләдир. Онлардан бә'зиләри дағдылмыш, бә'зиләри сөкүлмүш, бә'зиләри исә торпағын алтында галараг итиб батмышдыр. Сурија һөкүмәтинин сон вахтларда көстәрдији јорулмаз сәјләр нөтичәсиндә бу гөдим абидәләр јаваш-јаваш ашкара чыхардылар, дүнја мөдәнијәтинин малына чеврилләр.

Даһа бир төпә - Тәлл Һарирә һаггында ајрыча данышмаг лазымдыр. Сурија - Ираг сөрһәдди јахынлыгындакы Әбу Камал шөһәрчијинин II километрлијиндә олан бу төпәдәки газынтылар гөдим Мари дөвләти һаггында мө'луматлар әлдә сләмәјә имкан вермишдир.

Суријанын шәргиндә даһа бир нечә тарихи јер вардыр. Онлардан ән мөшһурлары Рагга вә Дејр өз-Зордур. Вахты илә Македониялы Искөндәр төрәфиндән салынмыш Рагга шөһәри бу аддан башга Никефрион, Каллиникос вә әр-Рәфига адларыны да дашымыш, бурада мөшһур хәлифә Һөрүн әр-Рәшидин Гәср әс-Сәләм адландырылан сарајы олмушдур. Хәлифә исти Багдаддан гачараг јәј ајларында бурада динчәләрмиш.

Дејр өз-Зора кәлинчә она бу ад вахты илә бурада тикилмиш монастра көрә верилмишдир. Төрчүмөси "кол-

луглар арсында монастр"дыр. Инди ејни адлы губерни-
янын мәркези олан бу шөһөр Фөрат чајы үзөриндөн о
бири таја кечмөк үчүн јарадылмыш кечидин јериндө ти-
килмишдир. Газырда онун 5 көрпүсү вар.

Нәһајет бу рајонда даһа бир тарихи јерин - бизим
ерадан өввөл 312-чи илдө 1 Селевк төрөфиндөн салын-
мыш Дура Европос шөһөринин адыны чөкмөк олар.
Дејр өз-Зорун 95 километрлијиндө, Фөрат чајынын үзө-
риндө учалан гајалар үзөриндө тикилмиш бу шөһөрин
галыгларыны һәлә инди дә көрмөк олар.

СУРИЈАНЫН САҢИЛ РАЈОНЛАРЫ

Өлкөнин саһил рајонларына ики өсас шоссе јолу вө
ици дөмир јолу илә кетмөк олар. Бу јолларын һәр ики-
си бир-биринө демөк олар ки, паралелдирлөр. Онлардан
биринчиси Дөмөшг-Һомс-Тартус, икинчиси исө Һөлөб-
Латакија маршрутларыдыр. Тартус вө Латакијаны исө
бир-бири илә јалныз автомобил јолу баглајыр.

Суријанын өсас иптисади зоналарындан бири олан са-
һил рајону өлкөнин башга мөнтөгөлөри кими башдан
ајага тарихи абиделөрлө долудур. Гөдим Финикијанын
бир һиссөси олан бу јерлөр елә илк дөврлөрдөн өз кө-
зөллији, вар-дөвлөти, төбиөти, мөдөни вө мадди сөрвөти
илө мүхтөлиф милләтлөрдөн олан инсанлары, ајры-ајры
дөвлөтлөри, мөнөм-мөнөм дејөн сөркөрдөлөри, шаһлары,
фиронлары өзүнө чөлб өтмиш, онлардан һәр бири бу
торпагдан һеч олмаса кичик бир һиссөјө саһиб олмага
чан атмыш, бө'зилөри өз мөгсөдлөринө наил олмуш,
бө'зилөри исө бу јолда чанларыны вермишдир. Бураја
көлөн һәр көс өз изини гојмага чалышмыш, адыны өбө-
дилөшдирмөјө чан атмышдыр. Буна көрө дә Сурија са-
һиллөри боју һәр аддымда өлкөнин гөдим тарихини
өзүндө өкс өтдирөн тарихи абидө вө јерлөрө раст көл-
мөк олар.

Сөјаһөтимизи шималдан чөнуба доғру башласаг дајан-
дығымыз илк нөгтө Латакијанын јахынлыгында јерлөшөн
гөдим Угарит шөһөри олар. 1929-чу илдө Рөс Шөмралы
фөллаһ (көндли) өз јерини бечөрөркөн төсадүфөн үзү
инсан өли илә јахшыча һамарланмыш даша раст көл-

мишдир. О, өкин јерини бу дашдан төмизлөмөјө гөрара
алараг гоншулары көмөјө чағырмыш, бу дашын өтрафы-
ны газыдыгдан сонра онлар ону галдырмага сө'ј көстөр-
мишлөр. Көндлилөр дашы галдырдыгда, онун алтынды
јералты бир јол олдуғуну вө бу јолун мүхтөлиф нөвлү
кил габларла долу олдуғуну көрмүшлөр. Аз кечмөдөн бу
көбөр јерли һөкүмөт нүмајөндөлөринө вө онларын вәси-
төси илә археологларга чатмышдыр. Апарылан газынты-
лар бу јердө бөјүк бир шөһөрин галыгларыны ашкара
чыхармышдыр. Белөликлө дә дүнјанын өн гөдим шөһөр-
лөриндөн бири олан Угаритин јери мүөјөөн олунмушдур.
Бу вахтдан башлајараг демөк олар ки, бурада һәр ил
франсыз вө суријалы археологлар төрөфиндөн газынты
ишлөри апарылып. Арадан 50 илә јахын кечмөсинө бах-
мајараг шөһөр һәлә дә там шөкилдө төдгиг олунараг
үзө чыхарылмамышдыр. Дејилөнө көрө онун јалныз
дөрддө бири һөлөлик аз-чоһ төдгиг өдилмишдир.

Археологлар шөһөрдө газынты ишлөри апараркөн ора-
да тапылмыш илк мөдөни лајын бизим ерадан өввөл
VII миниллијө аид олдуғуну мүөјөөнлөшдирмишлөр. Шө-
һөрин өзүнө көлинчө V вө ја IV минилликдө салындыгы
күман өдилир. Орада апарылан газынтылар заманы 90
отагдан ибарөт шаһ сарајы, колонналар, өвлөрин галыг-
лары, кил габлар, үзлөри јазылы кил лөвһөлөр вө с.
тапылмышдыр. Ән башлычасы ондан ибарөтдир ки, бу-
радакы кил дөвһөлөрин үзөриндө индијө гөдөр бизе кө-
либ чатмыш 30 һөрфдөн ибарөт олан өн гөдим өлифба
- Угарит өлифбасы ашкара чыхарылмышдыр. Бу өлиф-
банын јаранма тарихини бизим ерадан өввөл XVI-XIV
јүзиллијө аид өдилрлөр. Ондан өввөл дүнјада ики јазы
нөвү - Мисир һероглифлөри вө Месопотомија дөвлөтлө-
ринин миһи јазылары мөвчуд олмушдур. Алимлөр һаглы
олараг бу өлифбаны бүтүн өлифбаларын өчлады һесап
өдилрлөр. Белө ки, вахты илә финикијалылар өз өлифба-
ларыны јарадаркөн угарит өлифбасындан, јунанлар исө
өз нөвбөсиндө финикијалыларын өлифбасындан истифаде
өтмишлөр. Бундан сонра исө башга халглары өлифба-
лары көлир ки, онлар да ону јарадаркөн өсас кими ју-
нан өлифбасындан истифаде өтмишлөр.

Шөһөрдө апарылан газынтылар нәтижесиндә 4 шөһөр
китапханасы вә 6 дәвләт архиви ашкара чыхарылмыш-
дыр. Тапылмыш лөвһөләрлә танышлыг угаритлилерин өз
дилләриндән башга гәдим Мисир, думер, бабил, хетт вә
с. дилләр илә таныш олдуларыны, өзләринин исә өрөб
дилине јахын бир дилдә данышдыгларыны сөйләмөжә им-
кан верир. Гејф ки, шөһәр һәлә дә там шөкилдә өјрө-
нилмөмишдир. Газынтылар чох ләнк кедир. Бүтүн
бунлар Угаритин сирләринин там шөкилдә ачылмасына,
онларын бәшәр мәдәнијјәти тарихинин өјрөнилмәсинә
еләжә биләчөји хидмәти ајдылашдырмага манә олур.

Алимләр белә күман сдирләр ки, Угарит бизим сра-
дан әввәл 1200-чү илдә зәлзәлә нәтижесиндә дагылмыш
вә инсанлар ораны төрк етмишләр. Беләликлә дә дунја-
нын ән гәдим шөһәр - дәвләтләриндән биринин өмрүнә
сон гојулмушдур.

Угаритдән бир аз чөнубда индики Латакија (Ләзиги-
јә) губернијасынын мәркәзи олан Латакија шөһәри вә
лиманы јерләшир. Бу шөһәри бизим ерадан әввәл III
јүзилликдә Македонијалы Искөндәрин сәркәрдәләриндән
бири олан Селевк гәдим Рамита гәсәбәсинин јериндә
салдырмыш вә анасынын шәрәфинә она Лаодикеја ады-
ны вермишдир. Бундан сонра шөһәр дөфәләрлә өлдән
өлә кечмиш, бир чох тарихи һадисәләрин шаһиди ол-
мушдур. О, ромалыларын һакимијјәти дөврүндә Лаоди-
кија архиепископлогунун мәркәзи олмуш, 947-чи илдә
Бизанс императору Иоанн Сымисхи төрәфиндән тар-мар
едилмиш, даһа сонра јенидән тикилмишдир. Тәгрибән
XI әсрин орталарында франсызлар (сәлибчиләр) онун
адыны дәјишдирәрәк Ла Лиш гојмушлар. Арадан даһа
300 ил кечдикдән сонра онун ады индики һалы алмыш
- о Латакија (өрөбләр она Ләзигијјә дејирләр) кими ча-
гырлмага башланмышдыр. Гәдим Латакијадан инди шө-
һәрдә јалныз шөһәрин кирәчөјиндә, Тартус-Латакија
јолунда јерләшән, дөрд калоннадан ибарәт олан гәләбә
тагы дурур. Рома императору Септимиј Северин дөврүн-
дә тикилмиш бу таг һәлә инди дә өз өзәмәтчи горујуб
сахламагдадыр.

Шөһәрә дөрд јолла - һава, су, дөмир вә автомобил
јоллары илә кәлиб кетмәк олар. Индики Латакија Сури-
јанын әсас дөниз лиманыдыр. Өлкөнин экспорт вә импе-
раторунун әсас һиссәси бу лиман васитәси илә баша
чатыр. Һәр ил бурадан бир милјон јарым тон мал да-
шынылыр. Әһалисинин сыхлығына көрә Латакија Дә-
мәшги 2 дөфә габаглајыб. Бурада һәр кв. километре 183
нөфәр дүшүр. Индики Латакија Суријанын ән көзәл вә
мүасир, игтисади вә мәдәни чөһөттән ирәлидә олан шө-
һәрләриндәндир. Шөһәрдә чохлу игтисадијјат мәркәзлә-
ри, мәдәнијјет вә елм очаглары тикилмишдир вә
тикилмәкдәдир. Әлбәттә, игтисади мәркәзләрдән ән баш-
лычасы Латакијанын дөјүнән гәлби һесаб едилән шөһәр
лиманыдыр. Бурада јук кәмиләриндән башга балыгчы
кәмиләри дә дајанмагдадыр. Балыгчылыг өлкәдә јалныз
сон заманларда инкишаф еләмөжә башламышдыр. Һазыр-
да илдә мин тондан чох балыг овланылыр. Бу Аралыг
дөнизин саһилләриндә јерләшән башга өлкәләрә нисбәтән
олдугча аздыр. Шөһәр лиманы инди јенидән гурулмагда-
дыр.

Шөһәрин әсас мәдәни мәркәзи - онун беш факулте-
дән ибарәт олан университетидир. "Тишрин" (Октјабр)
адыны дашыјан бу университетдә мүнәндисләр, филәолог-
лар, аграрномлар, биологлар вә тарихчиләр дәрс алырлар.
Төләбәләрин чохлугуна көрә ону бәзән төләбәләр шө-
һәри дә адландырырлар. Бундан башга шөһәрдә "Дөниз
тәдгигатлары мәркәзи" дә фәалијјет кәстәрир.

Латакијанын чөнуб-шәргиндә, тәгрибән онун 35 кило-
метрлијиндә даһа бир тарихи абидә - Сәләһәддин гала-
сы јерләшир. Күрд сәркәрдәси әһләсиндә анадан олмуш
Сәләһәддин Әјјуби (1138-1193) әсасы һәлә бизансылар
төрәфиндән гојулмуш Саон адланан бу галаны 1188-чи
илдә бир саат әрзиндә сәлибчиләрин әлиндән алдыгына
көрә вә онун хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн 1957-чи
илин март ајынын 10-да Сурија һөкүмәтинин гәрары
илә она Сәләһәддинин ады верилмишдир. Инди она Га-
лааат Сәләһәддин (Сәләһәддин галасы) дејирләр. Гајалы
даглар үзәриндә салынмыш бу гала индијә гәдәр өз өв-
вәлки шөклини горујуб сахлаја билмишдир.

Латакија-Тартус јолу иле чөнуба догру јолландыгда төгрибөн јолун жарысында Суријанын даһа бир лиман шөһөри - Банијас дурур. Јунапнарын һакимијјөти дөврүндө Валанеја, бизанслыларын һакимијјөти дөврүндө Левкас, салибчилөрин вахтында Валенија адландырылан бу шөһөр лиман олмагла јанашы һөм сөнаје мөркөзи, һөм дө курорт шөһөридир. Бурада истилик електрик стансијасы, семент заводу, күчү илдө 6 милјон тон нефт олан нефтајырма заводу тикилмишдир. Шөһөрдөн ики Ираг-Сурија нефт көмөри көчир. Һәр ики өлкө арасында өлагөлөр јакшы оларкөн бу нефт көмөрлөри вар күчү иле ишлөјөр, лиманда онлары гөбул өлөмөје һазыр олан онларла танкер дајанарды.

Латакија Тартус јолунда салибчилөрин тикдиклөри вө индије гөдөр галан галалардан бири дө Галааат өл-Мөркөбдир. Госпиталер орденинө мөхсус олан бу гала онлар төрөфиндөн Маргат, өрөблөр төрөфиндөн исө "көзөтчи һөгтөси" мө'насыны верөн Мөркөб кими адландырылып. Ири базалт дашларындан тикилмиш бу гала дејилөнлөрө көрө мин һөфөрлик гарнизонла јанашы 5 ил өрзиндө онлары сурсатла тө'мин өлөмөје гадир олан анбарларла малик имиш. О, салибчилөрин өн алынмаз галаларындан һесаб едилирмиш. Онун алынмазлыгыны көрөн султан Гөлавун 1285-чи илдө ону мүһасирө өлөдикдөн сонра өсас бүрчүнүн алтына лагым атдырмыш, сонра галаны көлөчөкдө дө мүдафиө мөгсөди үчүн истифаде өлөмөји һөзөрө алара, ону дагытмамага гөрара алмыш, лагымын јерини мүдафиөчилөрө көстөрөрөк онлара өз хошларына шөрөфли шөртлөрлө төслим олмага вө галаны төрк өлөмөје төклиф етмишдир. Галанын догрудан да дагыдылачагыны көрөн сөлөбчилөр төслим олмага разылыг вермишлөр. Белөликлө дө бу гала бүтөвлүкдө өз өввалки вөзијјөтини сахлајыб галмагдадыр.

Суријанын Аралыг дөнизи сахиллөриндөки икинчи өн бөјүк шөһөри Тартусдур. Шөһөр лап гөдимдөн ики һиссөдөн - ада вө материкдөн ибарөт олмушдур. Финикија-лыларын Арадус (инди онун ады Арвад адасыдыр) адландырдыглары адада шөһөр галасы јерлөшөрмиш. Саһилдө јашајан шөһөр сакинлөри һәр һансы бир төһлүкөнүн јакышлашдыгыны көрөн кими гачыб ададакы галада

кизлөнөрлөрмиш. Төһлүкө совушдугдан сонра исө јенидөн сахилө гајыдармышлар. Шөһөрин материкдөки һиссөси Арадус адасынын дүз гаршысында дајандыгы үчүн она Анти-Арадус вө ја Антарадус дејөрмишлөр. Салибчилөрин дөврүндө бу ад Тортоза кими сөслөнмиш, сонралар индики вөзијјөти - Тартус һалыны алмышдыр. Шөһөр вө ада арасында өлагө гајыглар васитөси иле сахланылыр. Адада вө шөһөрдө туристлөр үчүн мөһманханалар вар. Көңлү истөјөн адада вө ја шөһөрдө гала билөр. Дөниз бир аз фыртыналы олдугу үчүн мөн чох төөссуф ки, аданы зијарөт өлөје билмөдим. Анчаг шөһөрдө дөфөлөрлө олмуш, көркөмли јерлөрини көзмишәм. Өн чох диггөти чөлб өдөн өлбөттө онун булварыдыр. О, Латакија булвары кими о гөдөр дө көзөл вө јарашыглы олмаса да, кифајөт гөдөр хошакөлимли вө үрөје јатандыр. Тартусдакы г дим христиан килсөсинин галыглары да туристлөри өзүнө чөлб едир. Өлбөттө, онун дејүнөн үрөји Тартус лиманыдыр. Һөлө 30 ил бундан өввал тикилмиш лиманын јүк дөвријјө габилијјөти 12 милјон тона гөдөрдир. Лиман бир дөфөје һөр биринин јүк габилијјөти 40 мин тон олан 40-а гөдөр көми гөбул өлөје билөр. Елө буна көрө дө халг арасында Тартусу Латакија иле јанашы Суријанын аг чијөрлөри адландырлар. Бу лиман васитөси иле өлкөје өрзаг вө тикинти маллары, өлкөдөн исө нефт вө нефт мө'мулатлары, фосфат дашыныр. Сон вахтлар хүсуси иле фосфат дашынымасына бөјүк фикир верилир вө онун үмуми һөчминин илдө 6 милјон тона чатдырылмасы үчүн тө'чили төдбирлөр көрүлүр. Бунун да өсас сөбөби дүнја хаммал базарларында фосфата олан төлөбатын чохалмасы вө бунун һесабына өлкөнүн өз валјута фондуну артырмага чөһд көстөрмөсидир.

Ону да гејд өлөмөк лазимдыр ки, Тартусда даһа ири бир сөнаје объекти - Тартус семент заводу фөалијјөт көстөрир ки, бу да мүөјјөн дөрөчөдө шөһөр һавасынын корланмасына сөбөб олур. "Сурија тајм" гөсетинин јаздыгына көрө завод күндө һаваја 20-25 тон тоз бурахыр ки, бу да сөјлөдијимиз вөзијјөтин алынмасына көтириб чыхарыр. Шөһөрдө даһа бир сөнаје объекти - өлеватор

ишлөйр. О, өлкөжө кәтирилөн тахылын гурудулуб сахланылмасы үчүн истифаде едилир.

Тартусдн Гомса жолланаркөн жол бир аз дөниз гырагы илө кетдикдөн сонра даглара төрөф галхмага башлажыр. Бу даглыг жерлөрдө, сылдырымлы бир төпөнин башында, тәгрибөн 800 метр дөниз сәвијјесиндөн жүксөкликдө сөјјаһларын тез-тез зијарөт слөдикләри даһа бир тарихи абидә - Крак де Шевале (Чөнкавөрлөр галасы) жерлөшир. Бу гала вахты илө һөрдөн узунлуғу 900 километрө, снн исә 100 километрө чатан, сәлибчилөрин јаратдығлары христиан дәвлөтләри сәрһөдләрини мүсәлманлардан горумағ үчүн тикилмиш истәһкамлардан биридир. Сәлибчилөр өз дәвлөтләрини һәр һансы бир төһлүкөдөн горумағ вә дүшмөнин јахынлашдығыны бир-биринә хөбөр вермөк үчүн саһилбојундакы дағларда бу чүр бир исчә силсилә истәһкам вә галалар тикмишдилөр. Бу галанын һәр бириндөн кез васитәси илө сагда вә солда жерлөшөн галалары кәрмөк, орадән сөс, ишыг вә ја түстү вәситәси илө алынан сигналлары башгаларына өтүрмөк мүмкүн иди. Белә галалардан беши инди дө галмагдадыр. Онлардан икиси - Аккар вә Арима Ливанда, үчү Крак де Шевале, Шато Руж (Галаат өл-өһмар - Гырмызы гала) вә Шато Блан (Галаат өл-Бейдә - Аг гала) исә Сурија өразисиндөдир. Онлардан өн бөјүјү вә мөһтөшөми дағлар арасындакы кечиддә жерлөшөн Чөнкавөрлөр галасыдыр. Өввәллөр һасн өс-Сат (Јалдакы истәһкам) вә ја һасн өл-өкрад (Күрдлөр истәһкамы - галасы) адландырылан бу гала сәлибчилөрин госпиталерлөр орденинин өлине кечдикдөн сонра даһа да мөһкөмлөндирилмиш, Чөнкавөрлөр галасы адландырылмаға башланмышдыр. 1110-1271-чи илләр арасында сәлибчилөрин өлиндө олан бу галада һеч бир өзијјөт чөкмөдөн вә һеч јөрдөн өрзағ вә дөјүш сурсаты алмадан 5 ил өрзиндө 2 мин чөнкавөр кизлөнөрөк дөјүшө билөрлөрмиш. Белә күчлү бир галаны султан Бейбарс узун мүһасирөдөн сонра јалыыз һијлө илө өлө кечирмишдир. О, галанын төслим едилмөси һаггында Триполидө (Тараблусда) гөраркаһы олан госпиталерлөр орденинин команданындан галанын комәндантына јаландан мөктүб төшкил слөмиш вә беләликлө дө галанын өлө кечирилмөсинә наил ола

билмишди. Буна көрө ики чөркөдөн ибарөт гала диварлары, онун өсас бүрчләри арадан 7 өср кечмөсинә бахмајарағ тохунулмаз галмыш, өз өввәлки көркөмини горујуб сахлаја билмишдир.

Латакијадан көлөн саһил јолу Суријанын үчүнчү шөһөри олан Гомса ики јола ажрылыр. Јоллардан бири чөнуба - Дөмөшгө, о бириси исә шимала - һөлөбө кедир. Анчағ мүсафирлөр бирбаша бу шөһөрлөрө јолланмырлар. Онлардан бир чоһу бу көзөл шөһөрдө бир аз дајанарағ онула таныш олмағы, тарихи жерлеринә бахмағы даһа үстүн тутурлар. Аһы Суријанын мөркөзиндө жерлөшөн, онун өн гөдим шөһөрлөриндөн бири олан Гомса нечө дө дајанмајасан? Онун өз гөдимлијини горујуб сахлајан дар күчөлөри, һамыны өзүнө чөлб едөн мөркөзи базары (сугу) илө таныш олмајасан? Аһы бурада Рома императорларындан бири олан Елагабала (218-222) анадан олмуш, мөшһүр өрөб сөркөрдөси Халид ибн өл-Валид дөфн олунмушдур. Елө шөһөрин өн көркөмли жерлөриндөн бири - сонунчунун мөвзолөји үзөриндө тикилмиш мөсчиддир. Халид ибн өл-Валидин адыны дашыјан бу мөсчид Сурија руһаниләринин башлыча елм мөркөзлөриндөн бири сајылыр. Белә ки, мөсчидө анд олан биналары бириндө "Дин алимләри ассоснасијасынын елми шөриөт институту" жерлөшир ки, онун да мөзунлары төкчө Суријада дејил, һөмчинин дүнјанын мүсәлман әләмине мөхсус олан һәр јериндө шөриөт вә дини һанунверичилик ишләри илө мөшгулдурлар. Бундан башға Гомс јахынлыгында даһа бир тарихи јер - Кадеш жерлөшир. Дејилдијинө көрө мөһз бурда Мисир фируну II Рамсес илө кетлөр арасында мөшһүр вурушма баш вермишдир.

Гомсдан һөлөбө кедөркөн ондан 55 км аралы, һөлөб јолу үзөриндө Суријанын дини мөркөзлөриндөн бири олан һөма шөһөри дајаныр. Тәгрибөн һөлөб вә Дөмөшг арасында жерлөшөн бу шөһөр һөр шөјдөн өввәл өзүнүн су галдыран төкөрлөри - һөуралары илө дүнјада мөшһүрдур. Индики су нуран һөсосларын гөдим өчдады һөсаб едилөн бу төкөрлөр там шөкилдө, бир мых белә ишлөдилмөдөн ағачдан дүзөлдилир, сујун күчү илө һөрөкөтө кәтирилир. Бу төкөрини гојулмасы үчүн сујун

үзөриндө хүсуси өсөс, бүнөврө тикилир ки, онун да үзөринө төкөрүн оху бөркидиллир. Вертикал шөкилдө су үзөриндө дајаныб онунла һөрөкөтө кәтирилдикчө төкөрүн харичи даиреси боју бөркидилмиш су төкнөлөри һәм су кәтүрүр, һәм да авар ролуну ојнајараг һәураны итөлөјирләр. Төһнөләр өн јухары һөгтөјө чатдыгдак сонра сују хүсуси олараг ағачдан дүзөлдилмиш арха төкүр вә јенидән су кәтүрмөк үчүн ашагы јолланырлар. Су исә архла тарлалара вә бағлара јолланыр, онлара һөјат верир. Беләликлө дө өчдадларымыз һәуранын васитәси илә онун диаметриндөн асылы олараг сују бир нечө метр һүндүрлүјүнө јухары галдырыр, чајын ахыннандан һүндүр олан јерлөри дө суламага һаил олурдулар. Үмумијјәтлө, һәуранын јашы олдуғча чоходур. Һәлә өн азы 5 мин ил бундан өввәл мисирлиләр төрөфиндөн ичад едилмиш бу су галдыран төкөр төкчө Суријада јох, Шәргин бир чох өлкөлөриндө истифадә едилмишдир. Онун мүхтәлиф вариантларыны бир чох Шәрг өлкөлөриндө, һәтта Өзбөкистанда да көрмөк олар. Һәуранын һазырланмасынын учузлугуну вә иғтисади чөһөттөн сөрфөли олдуғуну һөзөрә алараг БМТ-нин әрзаг маллары вә көнд тәсәррүфаты мәсәлөлөринө бахан комиссијасы онларын Таиланд, Шири Ланка вә с. бу кими касыб өлкөлөрдө дүзөлдилмәси вә истифадә едилмәси фикрини ирәли сүрмүшдүр.

Суријада Һәма вә онун әтрафыны һәуралар мәскөни сајырлар. Сөјлөнилдиј һә көрө шөһөрин өзүндө 18, үмумијјәтлө губернаторлугда исә 72 һәура вар. Шөһөрин мәркәзиндө ики һәура вар. Онлардан бири ишлөјир, дикәри исә төһмир үчүн дајандырылмышдыр. Шөһөрө көлөн сөјјаһлар бура кәлмәјө, она тамаша еләмәјө өзлөринин мүгәддәс борну сајырлар. Үрәји истәјөн онун јанында шөкил чөкдирә, јахынлыгдакы јемөкханада јемөк јејө, көзөл бағчада динчәлә биләр. Дејилөнө көрө вахты илә һәуралар бурада даһа чох олмушдур. Мәсәлән 1935-чи иллө онларын сајы төкчө Һәма рајонунда 120-јө чағармыш.

Һәураларын һамысынын өз ады вар. Онлардан өн бөјүјү XIV әсрдө дүзөлдилмиш вә диаметри 21 метрө чатат Мөһөммәдијәдир. Өн марағлысы исә Мөһүријјәдир.

Үмуми чөкиси 200 тон олан бу һәура һәм дө дејирман ролуну ојнајыр вә онун васитәси илә су чыхарылмагла јанашы дән дејүлүр.

Һәма шөһөри һәм дө өлкөнин дини мәркәзлөриндөн бири, "мүсәлман гардашлары" төшкилатынын өсәс очағларындандыр. 80-чи иллөрдөки иғтишашлар заманы бурада бир чох ганлы һадисәләр баш вермиш, шөһәр хејли дағдылмышдыр. Индики Һәма һеч һә илә бу һадисәлөри хатырлатмыр. Шөһәрин мәркәзи мејданы вә базары онун һәураларына вә көркөмли јерлөринө бахмағ истәјөн туристләрлө долу олур.

Һомсдан сола, ону. Ирағ сөрһөддиндө јерләшөн Әбу Камалла бирләшдирөн јола дөндүкдө бу јол бизи дүнјанын өн гөдим шөһөрлөриндөн бири олан Тадмор-Палмираја кәтириб чыхарыр. Тадмор (Палма ағачы) ады һәлә бизим ерадағ өввәл икинчи минилликдө Ассирија кил лөвһөлөриндө, Мари дөвләтинө аид јазыларда дөфөләрлө чөкилир ки, бу да онун һәлә гөдим заманлардан танындығыны вә мөшһүр олдуғуну сүбүт едир.

Шөһәр шәрги вә гәрби бир-бири илә бирләшдирөн карван јолларынын кәсишдији рајонда јерләшдији үчүн чох зәнкин вә дөвләтли олмуш, бу исә онун һөкмдарларына вә сакинлөринө кәниш тикинти ишлөри илә мөшгул олмага имкан вермишдир. Елә буна көрө дө о гөдим дүнјанын өн көзөл шөһөрлөриндөн сајылмыш, башга шөһөрләр өз көзәликлөринө көрө онунла мүгајисә олунмушдур.

Палмира чичөкли бир вадидө јерләширмиш. Дејилөнө көрө һәр төрөф бағлы-бағатлы јерлөрмиш. Сөјјаһлар Дөмөшглө Палмира арасындакы јолу ағач кәлкәлөри алтында гөт едөрмишләр. Шөһөрдө чохла палма ағачлары вармыш. Елә буна көрө дө ромалылар шөһөри гөдим арами сөзү "тадмор"у өз диллөринө төрчүмө едөрөк Палмира (Палма ағачлары шөһөри) кими чағырмага башламыш вә о бу ад алтында дүнја шөһрөти газанмышдыр. Инди көһнө шөһөрдө бу ағачлардан һеч бир өсөр өләмөт алмамышдыр. Һәр төрөф харабалығлардан ибарәтдир. Көһнө шөһөрин көнарында индики Тадмор гөсөбеси јерләшир. Гөсөбөнин өн көркөмли јери шөһөрин тарихиндөн бөһс едөн ики мәртөбөли музејдир. Палмира

шеһәри вә әлкәси илә таныш олмаг истәҗәндәр үчүн бу музеји зијарәт етмәк олдугча көрәкли вә вәҗибдир. Мәһз онун экспонатлары илә әтрафлы танышлыгдан сонра шеһәри кәзмәк, музејде охујуб ешитдикләрини өз кәзләриәлә көрмәк мәсләһәтдир.

Палмира шеһәри вә дәвләти вахты илә Јахын Шәргин ән бәјүк вә күчлү дәвләтләриндән олмушдур. Онун шеһрәти III әсрин орталарында, мәшһур Зенобијанын һөкмранлығы дәврүндә даһа да артмышды. Бу гадын һөкмдарын һакимијјәти дәврүндә Палмира дәвләти о гәдәр гүввәтләнмишди ки, о Рома императорлугунун төркибиндән чыхмыш, Сурија, Мисир вә Кичик Асијаны истила еләјәрәк өз мүстәгил дәвләтини јарада билмишди. Лакин һәлә дә өз күчүнү итирмәмиш Рома империясы илә апарылан ганлы мұһарибәләр ону кет-кәдә зәифләтмиш, нәһәјәт император Аврелинин дәврүндә Палмира гошунлары мәғлуб едилмиш, онларын гадын һөкмдары исә гызыл зәнчирләрлә императорун дәјүш арабасынын архасына гошулдулараг Ромаја апарылмыш, беләликлә дә бу дәвләтин тәнәззүл дәврү башламышдыр. Мұһарибәләрдә вардан-јохдан чыхмыш, суварма системи дағдылмыш, еһалиси азалмыш шеһәр кетдикчә өз әһәмијјәтини итирмиш, онун әтрафынын кет-кәдә сәһраларла вә г.мсаллыгларла әртүлмәси нәтичәсиндә јаваш-јаваш азалараг нәһәјәт X әсрдә кичик бир әјәләт шеһәринә чәврилмиш, арадан даһа бир-ики әср кечдикдән сонра демәк олар ки, тамамилә итиб батмышдыр. О, јалпыз XVII әсрин ахырларында сәјјаһлар төрәфиндән јенидән зијарәт едилмәјә башланмыш, алимләр төрәфиндән онун тарихинин әјрәнилмәси дәврү башланмышдыр.

Палмира мәдәнијјәти Шәрг вә гәдим јунан мәдәнијјәтләринин гаршылыглы синтезиндән ибарәтдир. Бурада һәр аддымда мұхтәлиф динләрин вә милләтләрин тәсир изләринә раст кәлмәк олар. Јазыланлара көрә гәдим палмиралыларын чоһу арами вә јунан, һәмчинин финикијалыларын дилләрини јахшы билirmiшләр. Елә онларын инамларында да мәһз бу халгларын динләринин гаршылыглы тәсири ачыг көрүнмәкдәдир. Күнәш Алла-

һы Јархибола вә Ај Аллаһы Аглибола мәһз бу динләрдән онлара кечилдији күман едилir. Онларын ситајиш еләдикләри аллаһлардан даһа бири - Бела исә бабилләрә аид едилir. Бу аллаһын шәрәфинә тикилмиш храм инди дә өз кәзәллији илә адамы һәјран едир. Башга бир фикрә көрә Бела финикијалылара аид едилir вә онларын аллаһы Бағла охшадылр. Мәһсулдарлыг вә күнәш Аллаһы сајылан Беланын храмы уча диварларла һасара алынмышдыр.

Шеһәрин ән көрмәли јерләриндән бири онун баш күчәсидир. Онун дөшәмәси ири сал дашлардан ибарәтдир. Күчәнин һәр ики төрәфи үзәриндә шеһәрин ән көркәмли сакинләринин һәјкәлләри уңалдылмыш кәзәл сүтунларла бәзәдилмишди. Бурада һөкмдарлар вә сөркәрәләрин һәјкәлләри илә јанашы шеһәрин тикилмәсиндә вә кәзәлләшдирилмәсиндә мұһүм рол ојнајан ади сакинләрин һәјкәлләринә дә раст кәлмәк олар. Үмумијјәтлә, палмиралылар көрүнүр әләнләрин руһуну әбәдиләшдирмәјә, онларын хатирәсини кәләчәк несилләр үчүн горујуб сахламага чоһ чәһд кәстәрәрләрмиш. Буну әләнләри дөфн етмәк үчүн шеһәрин кәнарында тикилмиш бүрчләр, кениш заллар вә қаридорлар шәклиндә тикилмиш јералты гәбристанлыглар да сүбүт едир. Онлар бу јерләрдәки хусуси олараг тикилмиш мөһрабларда (дешикләрдә) мөртәбә-мөртәбә әлүләри басдырар вә ја онун мумијасыны гојармышлар. һәр бир мөһрабын әнүндә әлүнүн бүстүнү вә ја онун шәкли чәкилмиш баралјәф гојарлармыш. Шеһәрин кәнарында, дагын әтәјиндә јерләшмиш алты мөртәбәли 30 метр һүндүрлүју олан бүрч бу гәбил гәбристанлыглардандыр. Бурада јерләшдирилмиш әлүләрин үмуми сајы 350-јә чатыр. Онларын һәр мөртәбәдә бир-бирләринин үзәринә чәркә илә дүзүлмүш гәбрләринин мәнә шәхсән мұшаһидә еләмәк мүәссәр олмушдур. Дејиләнләрә көрә бурадакы мумијаларын бир чоһу төдгиг едилмәк үчүн башга әлкәләрә апарылмыш, икиси исә нумајиш еләтдирмәк үчүн шеһәр музејинә гојулмушдур.

Дејиләнләрдән башга биз шеһәрдә гәдим су кәмәринин дашдан дүзәдилмиш боруларынын галыгларына.

шөһөрин әсас күчәсинин һәр ики төрәфиндә вахты илә йерләшмиш дүканларын харабалыгларына раст кәлирик. Әсас күчәнин кирәчәјиндә тикилмиш гәләбә тагы, шөһөрдәки храмларын, ев вә сарајларын галыглары, сенат еви, шөһөр театры өз көзәлликләри илә тамашачылары һәјран едәрәк, дүнјанын ән көзәл шөһөрләриндән бири олан Палмиранын кечмишиндән онлара хөбәр верир.

Индики Палмира күнү-күндән бөјүјәрәк инкишаф едир. Онун инкишафына әсасән ики күчлү амил бөјүк төкан верир. Бу амилләрдән бири шөһөрин кечмишинә күндән күнә марағын артмасы, о бири исә Палмира јахынлығындакы фосфат мәдәнләринин һөкүмәт төрәфиндән кенишләндирилмәси вә интенсив шәкилдә истисмар едилмәсинә чалышылмасыдыр. Инди фосфат Сурија ихрачатынын әсасыны, онун ән мүһүм бәндләриндән бирини төшкил еләдији үчүн бу сәһәнин инкишаф етдирилмәсинә бөјүк сәјләр көстәрилир.

Әлбәттә, Суријанын тарихи кечмишинә вә тарихи йерләринә едилән бу өтәри сәјәһәт һеч дә "сәма алтын-да музей" һесаб едилән бу өлкәнин һәр бир кушәсини, һәр бир тарихи абидәсини әһатә еләдијимизи, онун һаггында охучулара там төсөввүр вердијимизи иддиә еләмәк үчүн бизә әсас вермир. Үмумијјәтлә, әкәр гаршыја белә бир мөгсәд гојулсајды белә, фикримизчә бир инсан гәләми вә инсан өмрү нә буна гадирдир, нә дә кифәјәтдир. Ахы нечә дә кифәјәт еләсин. Һәлә орта әсрләрдә әкәр төкчә Дәмәшг һаггында 18 чилддә (Ибн Әсакирин Тарих әсәри) әсәрләр јазмаг мүмкүн идисә, онда һәр бир дашы тарихин чанлы бир сәһифәси олан Сурија һаггында инди сәјсәз-һесабыз, чилдләрлә әсәрләр јазмаг олар. Буна көрә дә бу кичик гејдләрим Сурија һаггында үмуми танышлыг характери дашыјыр. Бу кичик јазыда мән охудугларымы, ешидиб көрдүкләримиз гәләмә алмага, биздән узаг олдугу кими һәм дә јахын олан Сурија илә Азәрбајчан охучуларыны таныш еләмәк, өлкәләримиз арасындакы өләгәләрин даһа да јахынлашмасына, мөһкәмләnmәсинә көмәк еләмәк истәмишәм.

АЗӘРБАЈЧАН ВӘ СУРИЈА

Өлкәләримиз арасында һәлә лап гәдимдән гаршылыгы өләгәләр јахын вә сых олмушдур. Әрәб истиласындан чох-чох өввәл онлар арасында олан чографи јахынлыг һәр шәјдән өввәл тичарәт өләгәләринин мөһкәмләnmәсинә вә кенишләnmәсинә имкан јаратмышды. Тичарәт өләгәләринин олдугу йердә исә мәдәни вә сијаси өләгәләрин дә төшөккүл тапмасы, халгларын бир-биринин һәјаты илә јахындан таныш олмасы зөрүридир. Биз бу өләгәләрин рүшәјмләрини рә'вајәтләрдә, һагылларда, халг дастанларында, даһа сонралар исә өдәби әсәрләрдә көрүрүк. Илк дөврләрдә јаранмыш өдәби нүмунәләрдә "Әрәбистан", "әрәб аты", "әрәб паша", "әрәб оглу", "әрәб пәһливаны" вә с. кими үмуми мөфһумлара раст кәлирик. Заман кечдикчә вә өләгәләр даһа да јахынлашдыгча, хусуси илә ислам дини үмуми динимизә, Азәрбајчан исә Әрәб хилафәтинин бир парчасына чеврилдикдән сонра биз артыг конкрет йер адлары, тарихи вә сијаси һадисәләрин бәдии төсвири илә растлашырыг. Әдәби нүмунәләрин бир чохунда Сурија вә онунла баглы адлар вә ислаһлар ишләнир. Мәсәлән, һамымызын дөфәләрлә охудугу "Короглу" дастанында "Ејвазын Һәләб сәфәри" вә "Короглунун Хәмис сәфәри" (Бурада Хәмис Һомс шөһөринин дәјишиклијә уграмыш ады кими ишләнилә билдији нәзәрдә тутулур) голларында Ејвазын вә Короглунун бу шөһөрләрә еләдикләри сәфәрләрдән данышылып, дастанын башга йерләриндә исә Короглунун бу шөһөрләрдән башга өлкәнин пајтахты Шамы-Дәмәшги белә зәбт еләдијиндән сәһбәт ачылып.

"Әсли вә Көрәм" дастанында Көрәмин Әслинин архасынча кезиб долашдыгы шөһөрләр арасында Һәләбин дә ады чөкилип. Һәләб пашасы ашигин тојуну едәрәк она олдугча бөјүк һөрмәт едир. Бу Азәрбајчан ашыгларына бу йерләрдә бәсләнилән еһтирам вә һөрмәтин төчәссүмүдүр.

Даһа бир дастанымызда - "Ашыг Гөриб"дә гәдим Һәләб шөһөринин ады чөкилип. Шөһөрин тө'рифине сөз гошан ашыг Шаһсәнәми алмаг үчүн лазым олан 40 ки-

сә гызылы һәләб п-шасындан алып. Дастандакы "Һәләби көрөн бәзирканлар" ифадәси бу шәһәрлә һәлә лап гәдимдән өлкөмиз арасында тичарәт әләгәләринин олду-гуну күман етмәјә имкан верир.

Өлкөләримиз арасындакы мәдәни әләгәләр дө чох күчлү олмушдур. Көнч алим Фаиг Әлијев өзүнүн "Азәрбајчан-әрәб әдәби әләгәләри" адлы тәдгигатында бәлә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, "... VII-XII әсрләрдә әрәб дилиндә јазыб-јаратмыш, әсәрләри 23-чох бизә мә'лум олан елә бир азәрбајчанлы шаир вә алим тапмаг чәтин-дир ки, о, мүйјән мүддәт әрәб мүйитиндә јашамамыш олсун. Әбу Бәкр Әһмәд әл-Багдади, Әбу Сәид әс-Сәма-ни, Әбу Мүһәммәд Әбдүррәһман әл-Әснәви кими чәми үч әрәб тәзкирәчисинин әсәрләриндә 200-ә гәдәр азәрбајчанлы алимдән бәһс олунур. Дикәр мәнбәләрдә дө биз азәрбајчанлы алим вә шаирләр һаггында мә'лумат-лара раст кәлирик. Онларын бәјүк өксәријјәти хилафәтә мөхсус олан дини вә елми мәркәзләрдә әрәбчә тәһсил алмыш вә ана дили илә јанашы, әрәб дилиндә дө јазыб јаратмышлар" (Кәстәрилән әсәр, Бақы, 1987, сәһ. 28-29.).

Азәрбајчан әдибләри һәлә VII әсрдән өз әсәрләрини әрәбчә јазмага башламышлар. Онларын өксәријјәтинин әсәрләри дөврүмүзә гәдәр кәлиб чыхмаса да башга мә'хәзләрдә верилән нүмунәләр әдибләримизин јүксәк сә-вијјәли әсәрләр јаздылары гәнаәтинә кәлмәјә бизә имкан верир. Бу әдиб вә шаирләрдән Муса Шәһаватын (VII-VIII әсрләр), Исмајыл ибн Јесарын (VII-VIII әср-ләр), Әбу-л-Аббас әл-Ә'манын (VII-VIII әсрләр), Әбу Абдуллаһ әл-Мүгләсинин (X әср), Бәракәвәјһ Зәнчани-нин (X әср), Әбу Нәср Мәнсур ибн Мүмкан Тәбризи-нин (XI әср), Хәтиби Урмәвинин (XI әср), Әбу-л-Мәһасин Һүсәјн ибн Әли ибн Нәср Тәбризинин (XI әср), Әли ибн Һибәтуллаһ ибн Мәһәммәд ибн Ха-лид Тәбризинин (XI әср), Хәтат Низами Тәбризинин (XI әср), Хәтиб Тәбризинин (1030-1109), Шиһабәддин Суһрәвәрдинин (XII әср), Мәс'уд ибн Намдарын (XII әср), Ејн әл-Гузатын (XII әср), Јусиф Таһир оғлу Хој-луун (XI әср) вә башгаларынын адлары вә әсәрләри

төкчә Азәрбајчанда дәјил, дүнјанын бир чох өлкөләрин-дә кениш јазылараг танынмышдыр. Бир сөзлә, онларын әрәбчә јаздыгы әсәрләр һамынын үмуми малына чәврил-мишдир.

Сурија илә мүйјән әләгәси олан, онун өразисиндә тәһсил алараг јазыб-јарадан, фәалијјәт кәстәрән Азәрбај-чан едиб, шаир вә алимләринә кәлинчә исә, онлардан өн көркәмлиләри, адлары дүнја мигјасында танынлары Хәтиб Тәбризи, Шиһабәддин Суһрәвәрди вә әлбәттә Нә-симидир.

XI әср Азәрбајчан елминин вә мәдәнијјәтинин көр-кәмли нүмајәндәләриндән бири олан Хәтиб Тәбризинин өз доғма шәһәри Тәбризи төрк сдөрәк Суријаја кәтмәси-нә Әбу Мәнсур Мүһәммәд әл-Әзһәринин (895-980) "әт-Тәһзиб фи-л-лугә" ("Дилдә дүзәлиш") әсәри сәбәб олмушдур. Дәјиләнә кәрә бу әсәри елдә едән алим ора-да раст кәлдији бә'зи дилчилик мәсәләләрини ајдынлаш-дырмаг үчүн Тәбриз алимләринә мұрачиәт сдөркән онлар она өз дөврүнүн мөшһур шаири вә алими олан, Суријанын әл-Мүөррә өн-Ну'ман шәһәриндә јашајан вә дәрәс дәјән Әбу-л-Әлә әл-Мүөрринин ((499) 1057-чи ил-дә вафат едиб) јанына кәтмәји мәсләһәт көрмүшләр. Азәрбајчан алими миник тутмага пулу олмадыгы үчүн китабы торбаја гојараг чижинә алып вә пијада Тәбриз-дән әл-Мүөррә өн Ну'мана јолланыр. Јолда күрәкләрин-дән ахан төр китабы елә исладыр ки, сонралар онун өлүмүндән сонра һәмин китаб Багдадда нүмајиш етдири-лөркән бу һадисәдән хәбәри олмајанлар елә зәни едир-диләр ки, о суја вә ја јағмура дүшүб. Лакин китабын бәлә вәзијјәтә дүшмәсинин сәбәбини билдикдән сонра алимин елм алмаг үчүн нә кими өзәб-әзијјәтә гатлаш-дыгыны, бушун үчүн нәләр чәкдијини јахындан дәрк едир, һәјрәтләнирдиләр.

Һәлә ушаглыгдан ики кәздән мөһрум галмыш, дүнја ишыгына һәсрәт галан Әбу-л-Әлә өз дөврүнүн өн мөш-һур шаир, алим вә философу һесаб едилди. О, өз доғма шәһәриндә мәдрәсә ачмышды. Бурада о, өз төлә-бәләринә мұхтәлиф елмләри өјрәдир, онларын вердиклә-ри пулла доланырды. Бә зән елә олурду ки, төләбә

касыб оlanda о ондан неч не алмыр, өксине она лазы-ми көмөк көстөрирди. Инди һөмин медресә јерләшөн вө һөм дө онун еви һесаb едилөн јер Сурија һөкүмөтинин гөрары илө музејө чеврилмишдир. Алим өзү дө елө бурада, һөјөтдө басдырылмышдыр. Өмрү боју евлөнмөјөн Өбу-л-Өланын баш дашына бу сөзлөр һөкк олунмушдур: "Мөним дүнјаја көлмөјимө атам күнаһкардыр. Чалышдым ки, атамын күнаһыны текрар етмөјим". Елө бурадача һөјөтдө онун јахын гоһумлары вө мөшһур давамчыларынын бө'зилери дөфн олунмушдур. Гөбирлөрө бир о гөдөр дө гајгы көстөрилмир. Мөн Хөтиб Төбризинин ики ил өрзиндө өз устадыннан дөрс алдыгы бу јерлөри өз көзүмлө көрмөк, онун нөлөр кечирдијини дөриндөн һисс елөмөк үчүн бу јерлөри зијарөт етдим. Ахы о бурада мүкөммөл төһсил алмыш, бурадан елм алөминин өнкинлик эрине јолланмышдыр. Мөһз бу јердө олан һадисөјө аид Јагутун "Иршад" китабында Сөм'анинин дилиндөн верилөн парчадан биз Хөтибин Азәрбајчандан вө азәрбајчанлы олдугуну сүбүт елөмишик. Көркөмли алимимиз Малик Маһмудовун Хөтиб Төбризијө аид монографијасында бу парча төрчүмө едилмиш вө ашагыдакы кими верилмишдир: "Өбу Сө'д өс-Сөм'ани "өн-Нөсөб" китабында өл-Мүөррөни хатырладыгдан вө төсвир етдикдөн сонра онун шакирди Өбу Зөкөријја өт-Төбриздөн данышараг гејд едир ки, о, (јө'ни Хөтиб Төбризи - М.М.) Мүөөррө өн-Ну'ман (шөһөриндө) мөсчидлө Өбу-л-Өланын гаршысында отуруб онун өсөрлөриндөн бө'зи шејлөр охујурду. О, (Хөтиб Төбризи - М.М.) дејир: мөн ики ил иди ки, онун јанында идим вө өлкөнин адамларындан неч кими көрмөмишдим гефлөтөн (төбризли) гоншуларымдан бир нөфөр намаз гылмаг үчүн мөсчидө дахил олду. Мөн ону көрүб таныдым вө севинчимдөн һалым дөјишди. Өбу-л-Өла мөнө деди: "Сө-нө не олмушдур?". Мөн она чаваб вердим ки, өлкөмин адамларындан ики ил иди ки, неч көси көрмүрдүм, (инди) бир гоншуму көрдүм. Деди: "Дур, онула даныш". Дедим: Дөрс гуртардыгдан сонра (едөрөм). Деди: "Дур, мөн сөни көзлөјирөм". Мөн дурдум вө онула (гоншумла - М.М.) Азәрбајчан дилиндө чохла даныш-

дым вө истөдиклөрөмин һамысы һаггында ондан сорушдум. Мөн гајыдыб онун (Өбу-л-Өланын - М.М.) јанында отурдугда мөндөн сорушду: Бу һансы дилдир? Дедим: Бу Азәрбајчан өһалисинин дилидир. Деди: Мөн (бу) дили билмирөм вө баша дүшмүрөм, лакин сизин данышдыгларынызын һамысыны өзбөрлөдим. Сонра о, гоншумла мөним данышдыгларымызын һамысыны артырыб өксилтмөдөн олдугу кими текрар етди. Мөн онун баша дүшмөдији бир шеји нечө өзбөрләдијинө сон дөрөчө төөччүб етдим" (Көстөрилөн китаб, Бақы, 1972, сөһ. 26-27).

Өбу-л-Өланын бу фонсеминал һафизөси һаггында өс-Сөм'анинин сөјлөдији бу сөзлөр догрудан да чох гијмөтли олмуш, Хөтиб Төбризинин өз өсөрлөрөни өрөбчө јаздыгына көрө өрөб һесаb едөнлөрө өн көсөрли чаваб олмушдур. Өкөр өрөблөр өзлөри онун Азәрбајчан дилиндө данышдыгыны төсдиг едирлөрсө, зөннимизчө буну инкар елөмөјө башгаларынын неч бир һаггы јөхдур. Мөкөр биз инди өз өсөрлөрөни русча јазан јазычы вө шаирлөрөмизди, Русијада јашајан едиблөрөмизди вө алимлөрөмизди рус адландырсаг, бу күлүнч көрүнмөзми? Хөтиб Төбризи дө өз дөврүнүн төләбиндөн, јашадыгы мүһитдөн, мөвчуд төләбатдан асылы олараг өрөб дилиндө јазыб јаратмышдыр. Үмүмијјөтлө, бир чох объектив өрөб алимлөри буну неч дө инкар етмирлөр. Онларын хөјли һиссөси мөсөлөни ачыг гојараг онун миллијјөтиндөн неч бир сөһбөт ачмырлар.

Бу бөјүк алимин, јө'ни Өбу-л-Өланын ев музејинин везијјөти адама чох агыр тө'сир багышлајыр. Мөн Суријада олдугом иллөр өрзиндө бура дүшмөк, бу көркөмли философун мөзарыны зијарөт етмөк, Хөтиб Төбризинин төһсил алдыгы јери өз көзлөрөмлө көрмөк үчүн дөфөлөрлө чөһд көстөрмишдим. Лакин узун мүддөт бу мөнө нөсиб олмурду. Нөһајөт көлмөјимө бир ај галмыш чохдан арзуладыгым бу јери мөнө көрмөк мүјөссөр олду. Биз (мөн вө һөјат јолдашым Лале ханым) музеји көрмөк үчүн һөлөбдөн лап еркөн чыхдыг ки, неч олмаса бир саат өрзиндө онула таныш ола, өмөкдашлары илө даныша билөк. Бунун үчүн сүрүчүмүз Өбу Халид илө

өввөлчөдөн разылыга кәлдик ки, вахтындан бир аз тез кәлсин вә бизи јолумузун үстүндө олан бу мүгөддөс јерө чатдырсын. Биз јолда сүрүчүнү 7 гәдәр тәләсдирирдик ки, музеј ачылмамышдан хејли өввөл кәлиб ораја чатдыг. Бу вахт музејин кезәтчиси һәлә ширин јухуда иди. Бир тәһәр ону ојатдыгдан вә узун-узады јалвар-јардан сонра о бизи музејә бурахды. Әбу-л-Әланын гәбрини зијарәт еләдикдән сонра музејдә јерләшөн китаблара нәзәр салдым. Дүнјанын мүхтәлиф јерләриндән кәтирилмиш галаг-галаг гијмәтли әлјазмаларын вә китабларын вәзијјәти олдугча ачыначаглы иди. Онларын чохуну тоз басмыш, хејли һиссәси китаб шкафларында јер олмадыгы үчүн елә беләчә јерә гојулмушду. Дар бир отагда музеј мүдиринин вә ишчиләринин кабинети јерләшмишди. Һәр тәрәфдән бахымсызлыг јагырды. Музејин ишчиләриндә орадакы китаблар вә Әбу-л-Әланын һәјаты һаггында һеч олмаса кичик бир кестәричи (дәлил китабы) истәдикдә тәәссүфлә әлләрини јелләдиләр. Јохдур вә һеч вахт олмајыб дедиләр. Сәјләдиләр ки, лазыми јерләрә дәфәләрлә музејин вәзијјәти һаггында јазмаларына бахмајараг һәләлик вәдләрдән башга һеч нә онлара әлдә етмәк мүјәссәр олмур.

Музејин әмәкдашлары Хәтиб Тәбризинин һәмвәтәни олдугуму билдикдә мәнә чох һәвәслә музеј, онун тарихи, Әбу-л-Әла вә Хәтиб Тәбризи, онун башга шакирдләри вә јарадычылыгы һаггында мә'лумат вердиләр.

Үмумијјәтлә, Суријада Хәтиб Тәбризини чох кезәл таныјырлар. Онун әсәрләри дәфәләрлә тәдгиг вә нәшр олунмуш, өлкәнин елм очагларында кениш шәкилдә јайылмышдыр. Бу сәһәдә Һәләб университетинин филолокија факултәсинин әрәб дили мүәллими, профессор, филолокија елмләри доктору Фәхрәддин Гәбаванын ролу хүсуси илә чох бәјүкдүр. Һәләбдә оларкән мән бу кезәл алим, нәчиб инсанла дәфәләрлә көрүшмүш, Хәтиб Тәбризи вә халгымыз һаггында әтрафлы сөһбәтләр етмишәм. Онун һәр ики халга мәнсуб олдугуну дәфәләрлә гејд едән доктор Фәхрәддин Гәбава, өмрүнүн 20 илә јахыныны Тәбризијә һәср етмиш, бир нөв онун вургуну олмушдур. О, һәлә XI әсрдә јазылмыш вә әдәбијјат нә-

зәријјәсинә анд Азәрбајчан әдәбијјатында илк әсәр һесаб едилән "Китаб әл-кафи фи-л-әруз ва-л-гәвафи" ("Әруз вә гафијә елмләринин јекуну") китабынын тәнгиди мәтнини һазырламыш, ону ики дәфә нәшр етдирмишдир. Даһа сонра Хәтиб Тәбризинин "Шәрһ мәгсүрә Ибн Дурейд" ("Ибн Дурейдин мәгсүрасинин шәрһи") әсәринин алимин гәләминә мәхсус әсл нүсхәсини тапмыш вә 1978-чи илдә Һәләбдә нәшр еләтдирмишдир. О, бу әсәрин бир нүсхәсини мәнә багышлады, бирини исә рәһмәтлик устадым Малик Маһмудова кәндәрди. Мән дә өз нөвбәмдә үзәрләриндә хәтирә гејдләри олан вә Малик Маһмудов тәрәфиндән хүсуси олараг она кәндәрилмиш "Хәтиб Тәбризи" вә "Пијада... Тәбриздән Шама гәдәр" монографијаларыны она багышладым. Китабларын мезмуну илә таныш етдим. Хәтиб Тәбризинин тәкчә әрәб өлкәләриндә дејил, һәм дә вәтәнинин бир һиссәси олан Шимали Азәрбајчанда дәриндән тәдгиг едилмәси мәсәләси ону хејли севиндирди. Мән она чәкдији әзијјәтләр, вәтән оглуна кестәрдији дәрин гајгы мүнәсибәти илә халгымын бир огул кими өз дәрин миннәтдарлыгымы билдирдим.

Кестәрилән ики әсәрдән башга Сурија алими Хәтиб Тәбризинин "Тәһзиб ислаһ әл-мантыг" ("Ислаһ әл-мантыг"а дүзәлиш") әсәрини там шәкилдә чапа һазырламыш вә 1983-чү илдә Бејрутда нәшр еләтдирмишдир. Ән чох исә о Хәтиб Тәбризинин "Шәрһ әл-Муфаддалијјат" ("Муфаддалијјат"ын шәрһи") әсәри үзәриндә ишләмишдир. Фәхрәддин Гәбава әсәри там шәкилдә тәдгиг еләмәк, чапа һазырламаг вә 5 чилдә 1970-чи илдә Дәмәшгдә нәшр еләмәклә бәрәбәр һәлә Гаһирә универсиетинин тәләбәси оларкән доктор Шавги Дајфын рәһбәрлији илә "Хәтиб Тәбризи" шәрһләринин стили вә "әл-Муфаддалијјат"ын тарихи гијмәти" адлы докторлуг диссертәсијасы үзәриндә ишләмиш вә мүвәффегијјәтлә мудафиә етмишдир. Сонралар бу елми тәдгигат мүстәгил әсәр кими Һәләбдә нәшр олунмушдур.

Бүтүн бу кестәриләнләр Суријада вә әрәб әләминдә көркәмли Азәрбајчан алиминин јарадычылыгына бәјүк гијмәт верилдијинә вә һәртәрәfli өјрәнилдијинә дәләләт едир. Чох тәәссүф ки, әдәбијјат нәзәријјәси, әдәбијјат,

грамматика, теолокиија və с. елм сәһәләринә аид 30-а гедәр гиймәтли әсәр јазан və әсәрләринин әксәријјәти дәриндән тәдгиг "диләрәк башга өлкәләрдә" нәшр олунап Хәтиб Тәбризинин Азәрбајчандә өјрәнилмәси һаггында ејни сөзләри һеч чүр дејә билмәрик. Малик Маһмудов тәрәфиндән јухарыда адлары чәкилмиш ики монографија, бу сәтрләрин мүәллифи тәрәфиндән онун "Китаб әл-кафи фи-л, әруз вә-л-ғавафи" әсәри әсасында һазырладыгы һәмизәдлик диссертасијасындан башга она демәк олар ки, дәјиб тохунап олмамышдыр. Һалбуки XI әсрдә јазыб-јаратмыш бу нәһәнк Азәрбајчан алиминин јарадычылығыны һәртәрәfli өјрәнмәк үчүн Низамишүнаслыг кими хүсуси Хәтибшүнаслыг мәктәби јаратмаг, онун әсәрләринин әлјазмаларыны və нәшрләрини тапмаг və топламаг, тәдгиг еләмәк və тәнгиди мәтнләрини һазырламаг, тәрчүмә еләјәрәк нәшр еләмәк, дүнјәја тәһитмаг үчүн јубилејләрини кечирмәк лазымдыр.

Хәтиб Тәбризи Мүәррә өн-Ну'ман шәһәриндән башга өлбәттә онун јахынлығында јерләшән Һәләбдә, Мисрә кедәркән исә Дәмәшгдә олмуш, Суријанын бу көзәл шәһәрләри илә дә таныш олмушдыр. Алим о вахт Суријаја дахил олан, онун шәһәрләриндән бири һесап едилән Сајдада (Сурда) да олмуш, орада бир мүддәт тәһсил алмышдыр.

Азәрбајчан-Сурија өләгәләриндән данышаркән XII әсрин көркәмли философу və шаири Шиһабәддин Сүһрәвәрди дән (549-587) (1154-1191) сөз ачмамаг мүмкүн дејилдир. Зәнчән јахынлығындакы Сүһрәвәрд шәһәриндә анадан олан Шиһабәддин Марагада өз илк тәһсилини алмыш, аз кечмәдән енциклопедик билији və дәрин зәкасы илә алимләр арасында мөшһурлашмышдыр. О, 579 (1183)-чү илдә Һәләбә кәлир və о вахт Һәләбин һакими олан Султан Сәләһәддинин оғлу Заһир Гази ибн Әј-јубла јахынлашыр, онун һәрмәт və с'тимадыны газаныр. Һәләбин дин халчмләри Шиһабәддин елминә və сарајда газандыгы һәрмәт və с'тирама, Заһирә кәстәрдији дәрин тә'сирә һәсәд апарараг ону мүсәлман с'һкамлары илә бир араја сыгмајан фикирләр ирәли сүрмәкдә тәгсирләндирәрәк чамаатын адындан Султан Сәләһәддинә мәктүб

јазырлар ки, "... өкәр оғлуну јыгышдырмасан өгидәси мөһв олачагдыр".

Беләликлә дә суфизмин көркәмли нүмајәндәләриндән бири олан Шиһабәддинин арадан кәтүрүлмәсинә јол ачылмышдыр. Аз кечмәдән Һәләб фәғийләри ону өгидә позгунлуғунда və философларын јолуна с'тигад еләмәкдә тәгсирләндирәрәк онун гәтлинә фитва верирләр. Шиһабәддин чәми 38 јашында оларкән Һәләб һәбсханасына атылыр və орада богдурулараг өлдүрүлүр. Сонра онун мејиди һәбсханадан чыхардылараг бир рә'вајәтә көрә шәһәрин көнарында, башга бир рәвајәтә көрә исә Һәләб галасынын ичәрисиндә дөфн едилир. Онун гәбрини тапмаг үчүн мөним Һәләб галасы ичәрисиндә апардыгым ахтарышлар һеч бир нәтичә вермәди. Һалбуки мән һәлә Суријаја кетмәмишдән бир аз әввәл һәрмәтли алимимиз Гафар Кәндли мәнә онун баш дашынын шәклини кәстәрмиш, мөзарынын галанын ичәрисиндә олдуғуну сөјләмишди. Чох тәәссүф ки, бу барәдә галада ишләјән музеј ишчиләри дә мәнә һеч бир јардым кәстәрә билмәдиләр. Мөним бу шәклә әсасланмагым һеч бир нәтичә вермәди.

Шиһабәддин ишрағилик фәлсәфәсинин баниси һесап едилир. Онун "Һикмәт әл-ишрағ" ("Ишрағ фәлсәфәси"), "Һәјакил өн-нур" ("Ишыг һәјкәлләри"), "Әл-Әлваһ әл-Имадијјә" ("Имадәддин лөвһәләри), "Пәртәвнамә" ("Ишыгнамә") (фарс дилиндә) və с. әсәрләри мөһз бу тә'лимин башлыча мәсәләләринин ачылмасына һәср олунмушдыр. Алимин "өт-Тәлвһат" ("Тәјдләр"), "әл-Мүгәвамат" ("Мүгавимәтләр"), "әл-Ләмәһат" ("Нахышлар") və с. китабларында мөнтиг, метафизика və тәбиәтшүнаслыг мәсәләләри һәлл едилмәјә чалышыр. Онун башга әсәрләриндә исә пантеизм мөвгәјиндән суфилик тәблиг едилир. Белә кениш бир диапәзонда малик олан və бу сәһәдә гиймәтли әсәрләр јазан Азәрбајчан алиминин һәсәд гурбаны олуб кетмәси һеч дә тәвччүблү дејил. Дејиләнә көрә о Заһирин сарајында тәшкил едилән музакирә və дискусијаларда јахындан иштирак еләр, бу мәчлисләрдә өз зәкасы, елми və мөһарәти сәјәсиндә адлы-санлы алимләр үзәриндә елмин мүхтәлиф сәһәләринә

анд жарышларда дефеләрлө геләбә газанмыш вә нечә дө-
жөрлөр слә онун елминә олан һесәд онун евини јых-
мышдыр. Јахын вә Орта Шөргдә өз јолундан
дөнмөзлији, суфи әгидәсинә көрә өлдүрүлмәсинә көрә
она "өл-фәјләсуф өл-мәгтул" (Өлдүрүлмүш философ)
ады верилмишдир вә инди дә чох вахт бу адла хатыр-
ланылыр.

Шихабәддин Суһрәвердинин дә өсөрләри Хәтиб Тәб-
ризидә олдугу кими өјрәнилмәмиш вә дилимизә төрчүмә
олунмамышдыр. Дүнја мигјаслы бу философун вә шаи-
рин хатирәсини әбәдиләшдирмәк, онун гәбрини јерини
мүәјјән сләмәк, һеч олмаса бу јерә кичик бир хатирә
ләвһәси вурмаг бизим мүгәддәс борчумуздыр. һеч олмаса
онларын һәр икисинин адына мејданлар вә күчөлөр
гојмаг бизим имканымыз дахилиндәдир.

Суријада јазыб-јаратмыш алимләримиз арасында өз
тәһсилени Дәмәшгдә алмыш, дөврүнүн көркәмли әдәбиј-
јатшүнасы, философ, һүгүгшүнасы вә илаһијјатчысы
һесаб едилән Тачәддин Мөһәммәд Һәсән оғлу Урмәви
(1177-1255), Дәмәшгдәки Адилјијә вә Димагијјә мөдрәсә-
ләриндә дәрс дејән вә мөшһур алимләрин устады олан,
тәбиб, философ, дилчи, һүгүгшүнас, әдиб вә илаһијјат-
чы кими танынмыш Шәмсәддин Әһмәд Хәлил оғлу Хој-
лу (1187-1240), Дәмәшгдәки һәммин мөдрәсәләрә өләвә
олараг Гәзалијјәдә дә дәрс демиш Азәрбајчан мүтәфәк-
кири, Шәмсәддинин оғлу Шихабәддин Хојлу (1229-
1294), Дәмәшгин Заһиријјә вә Атабәкијјә
мөдрәсәләриндә дәрс дејән һүгүгшүнас алим, философ
вә илаһијјатчы Сәфиәддин Һинди Урмәви (1146-1315)
вә башга алим вә мүтәфәккирләримизин дә адларын
чөкмәк олар.

Көркәмли мүтәфәккиримиз вә суфи философумуз
Сә'дәддин Маһмуд Әбдүлкәрим оғлу Шәбүстәри Тәбризи
(1287-1320) Суријаны гарыш-гарыш көзмиш вә алимләр-
лә көрүшүмүшдүр. Азәрбајчан анадилли шә'ринин илк
бөјүк нүмәјәндәси, шаир-һөкмдар Гази Бүрһанәддин дә
дефәләрлө Шам торпагларынн зијарәт етмиш бу көзәл
өлкәни шә'рләриндә хатырламышдыр.

Нөһәјәт, халгымызын көркәмли оғлу, ады дилләр өз-
бәри олан Имадәддин Нәсиминин (** - 1417) руһу Су-
рија торпаглары үзәриндә доланыр, өз ады илә бәрәбәр
халгымызы әбәдилијә, өлмөзлијә чагырыр.

Мән өзүмү чох хошбәхт һисс едирәм ки, бир илә ја-
хын Һәләб шәһәриндә ишләмиш вә јашамыш, һәр күн
Нәсимимизин нәфәс алдыгы Һәләб һавасыны чијөрләри-
мә чөкмиш, онун өз гәдәмләрини гојдугу Һәләб торпа-
гында аддымламыш. Нәсиминин сорагыјла онун
сахланылдыгы Һәләб галасындакы һөбсханаја баш вур-
муш, јегин ки, бу мејданларын бириндә слоглумузун
дәрисини сојмушлар дејәрәк Һәләбин гәдим мејданлары-
ны бирәр-бирәр көзмиш, гәбри өнүндә машынла вә ја
пијада кечәркән дајанмыш вә һәр дефә онун мөһтәшәм-
лијинә, өзәмәтинә, өлмөзлијинә, әбәдилијинә баш өј-
мишәм.

Анчаг ачыгыны дејим ки, һәр дефә онун вә мүриди
Мөһәммәд әс-Сәфаинин гәбирләри јерләшән ики балача
отаглы сәрдабә гаршысында дајананда һәдсиз дәрәчәдә
гүррәләнир вә ејни заманда гүссәләнирдим. Гүррәләнир-
дим ки, бу өлмөз адамла һәмвәтәник, слоглујуг, бир
халгын өвладларыјыг. Гүссәләнирдим ки, адына ушаг-
лыгдан баш өјдијимиз, шә'рләрини севә-севә өјрәндији-
миз, һәјкәлләрини гојдугумуз, шәкилләрини чөкдијимиз,
адына күчөлөр вә мејданлар гојдугумуз, һагында филм-
ләр чөкдирдијимиз, китабларынн дөнә-дөнә чап сләтдир-
дијимиз, һагында төдигатлар јаздыгымыз вә төнтәнәли
нитгләр сөјләдијимиз, јубиләләрини гәјд сләдијимиз Нә-
симинин јатдыгы мөзара һеч бир гајыг кәстәрилмир, һеч
олмаса онун сәрдабәси үзәриндән адичә бир хатирә ләв-
һәси дүзәлдиләрәк асылмајыб ки, кәлән-кәлән сөјјаһлар
бу мөзарын кимин олдугуну билсинләр, Һәләбә кәлән-
ләрин өсәс мөгсәдләриндән бири дә бу гәбри зијарәт ет-
мәк, она сөчдә етмәк олсуң.

Сәрдабәнин бу күнкү вәзијјәти ачыначаглыдыр. Һәлә
вахт вә имкан варкән бу мәсәлә ләзыми идарәләр вә
тәшкилатлар төрәфиндән, биринчи нөвбәдә Јазычылар
Иттифагы јолу илә һәлл едилмәлидир. Һәлә 1970-чи
илдә Нәсиминин 1973-чү илин сентјабр ајында кечери-

лөчөк 600 илтижинө һазырлыг мөгсөди илө, онун гөбри-ни тапмаг вө Суријада онун ады илө баглы олан јерлөр һагтында мө'лумат топламаг үчүн Азәрбајчанын илк нүмајөндө һеј'өтинин Һөлөби зијарөт етмөсинө бахмајараг онун дөһн олундугу торпагда хатирөсини әбөдилөшдирмөк үчүн һеч бир конкрет иш көрүлмөмиш, дејилөн сөзлөр вө чагырышлар јалныз вөрөглөрдө галмышдыр. Онун сәрдабөси һәм дахилдөн, һәм дө харичдөн тө'мир едилмөли, лазым оларса диварлар вө сөгөф там шөкилдө дәјишдирилмөли, мөгбөрөнин гапысы агзында хатирө лөвһөси вурулмалы, шаирин һеч олмаса кичиг бир һејкөли онун өнүндө учалдылмалыдыр. Бунларла јанашы онун адына Һөлөбдө күчө гојулмасы, китабхана јарадылмасы мәсөлөлөрини дө ирөли сүрмөк, Сурија вө Азәрбајчан киноматографларынын иштиракы илө һагтын-да сөнөдли филм чөкмөк вө с. тәдбирлөр дө көрмөк олар.

Ачыгыны демөлијөм ки, мән Һөлөбдө бир илө јахын олмагыма бахмајараг бир дөфө дө сәрдабөнин ичөрисинө кирө билмөмиш, јалныз пөнчөрөдөн онун ичөрисинө, үзөринө сүзүк-сүзүк олмуш јашыл маһуд парча салынмыш мөзара конардан да олса баха билмишөм. Бунун да башлыча сөбөби сәрдабөнин гапысынын һөмишө баглы олмасындадыр. Дејилөнө көрө гапынын ачары өзлөрини Нөсиминин нөслиндөн һесап едөн вө бу гөбрө өсрлөрлө гуллуг едөн гөбр өтрафында јерлөшмиш мөһөл-лө сакинлөринин бириндө - Мөһөммөд кишидөдир. Дө-мөк олар ки, тамамилө өрөблөшмиш бу нөслин бир нүмајөндөси гоншулугдакы идарөдө - Дөмирјолу тикин-тиси ширкөтиндө бизим һәмјерлилөримиздөн бири олан вө бу идарөдө тәрчүмөчи кими чалышан Валөһ мүйөллим илө бир јердө чалышырды. Онун васитөси илө гапыны ачдырмаг үчүн Мөһөммөд кишини тапмаг үчүн едилөн чөһдлөримиз даим нөтичөсиз галмыш, ичөри кирмөк бизө нөсиб олмамышды. Ону да гејд етмөлијөм ки, һөмин јолдаш о нөслин үзлөринин бириндө Нөсимијө аид гө-дим бир өлјазманын олдуғуну билдирмиш, үзүнү чыхар-маг үчүн өсөри бизө көтирөчөјинө сөз вермишди. Лакин төәссүф олсун ки, онун бу вө'ди дө башга вө'длөри ки-ми боша чыхды.

Нөсиминин сәрдабөси Һөлөб галасыны өһатө едөн хөндөјин лап бөјрүндө, төгрибөн Һөлөб галасында јерлө-шөн һөбсхананын тушунда јерлөшир. О һәм дө гөдим бөлөдијө идарөси илө өс-Султан һамамыны бирлөшдирөн кичик бир күчөнин бу хөндөјө чыхдыгы тиндөдир. Үму-мијөтлө, өкөр гала дарвазасындан чыхыб сага доғру јоллансан ону галаны һөр төрөфдөн даирөви шөкилдө өһатө едөн асфалт јолун конарында, бурадан 400-500 метрлик мөсафәдө көрмөк олар. "Нөсими бучагы" адлан-дырылан бу јерин өтрафында онун нөслиндөн өзүнү һе-сап едөн бир нөсил јашајыр. Елө онларын гајгысы нөтичөсиндө сәрдабө бу вахта гөдөр лап дагылағар ви-ран галмамышдыр. Әрөб тәдгигатчысы Бөкир өн-Нәси-рин вердији мө'лумата көрө мөзара гөјжүмлуг едөн өн-Нөсими аилөсинин үзлөринин фикринчө мөгбөрөдө Нөсими илө јанашы даһа ики нөфөр Нөсими аилөсиндөн дөһн едилмишдир. Лакин сәрдабөдөки мөһөлөрдөн ај-дын олур ки, онлар мөшһур өл-Хөвачкии сүлалөсиндөн-дирлөр. Чох күман ки, онлардан бири Шејх Мустафа Абдуллөтифдир. Ичөридө Азәрбајчан вө өрөб диллөриндө үзөриндө Нөсиминин ше'рлөри јазылмыш даһа бир нечө лөвһө асылмышдыр. Мөзарын үзөриндөки өртүкдө исе өрөб вө түрк диллөриндө "Сөјид Имадөддин Нөсими" сөзлөри јазылмышдыр.

Нөсиминин гатили Һөлөб чанишини Әмир Јешбөк өл-Јусифи һесап едилир. Тараблус һакими өл-Мүйөјөдин гулу олан, сонра Һөлөбин өмири вөзифөсинө јүксөлөн бу адам өзү дө Нөсими 820-чи һичри илиндө өлдүрүл-дүкдөн дөрд ил сонра гөтлө мө'руз галмыш вө 824-чү һичри илиндө башгалары төрөфиндөн өлдүрүлмүш, бөлө-ликлө дө Нөсиминин күнаһсыз ганы јердө галмамыш-дыр.

Нөсиминин нө сөбөбө вө нечө өлдүрүлмөси һагтын-да мұхтөлиф рөвајөтлөр вар. Онларын ичөрисиндө Һөлөбдө вө һөр јердө јазылмышы - онун мүридлөриндөн бири олан көнч бир шаирин Һөлөб базарында инсаны мәдһ едөн Нөсими гөсидөлөриндөн бирини охумасы, мүртөчө даирөлөрин төлөби илө көнч һөбс едилөркөн ше'рин онун олдуғуну бөјнуна алмасы вө буна көрө дө көнчи

с'дам сләмәк истәмәләри, с'дам вахты Несиминин ше'рин онун олдуğunu с'тираф сләмәси вә кәнчи азад едәрәк өзүнү с'дам күрсүсүнә галхмасыдыр. Сонрақы һадисәләрини ичә чәрәјан еләдијини һамы кезәл билдији үчүн бурада бир даһа тәкратламағы лазым билмирик.

Һәләб чамааты Несиминин өлмәз хатирәсини һәмишә өз гәлбләриндә јашадыр, өзиз тутурлар. Дејиләнә кәрә ким ону јухусунда ағ ебада кәрәрсә онун иши аванд олур вә өз арузуна чатыр. Анчаг онун әдәби ирси әрәб әлкәләриндә, хусусилә дә Суријада аз тәдгиг олунуб, әрәб дилинә тәрчүмә олунмуш бир-ики тәсидәдән башга демәк олар ки, һеч не һәлә чан олунмајыб. Ону тәблиг етмәк, әрәб әләминдә дә севдирмәк Несимишүнәс алимләримизин вә шәрһшүнәсларымызын өн үмдә везифәләриндәндир. Бу мөсәлә нәзәрә алынмалы, онун әсәрләринин тәрчүмә едилиб харичи әлкәләрдә дә чап олунараг јайылмасы јолунда конкрет аддымлар атылмадыр.

Несимидән сонра да Азәрбајчан-Сурија мөдәни вә иғтисади әләгәләри инкишаф етмиш, кенишләнмишдир. Совет дөврүндә исә бу әләгәләр даһа кениш вүс'әт алмыш, икинчи дүнја мұһарибәсиндән сонра хусуси јакынлығы илә өзүнү бырузә вәрмәјә башламышдыр. Сурија илә 1957-чи илдә иғтисади-техникі өмәкдашлыг һаггында мұғавилә имзаландыгдан сонра бу әләгәләр гаршылығы характер алмыш, өз зәнкинлији илә, рәнкбәрәнклији илә фәргләнмишдир.

Бу илләрдә дәфәләрлә Азәрбајчанын нүмајәндә һәјәтләри мұхтәлиф мөгсәдләрлә Суријаја гонаг кетмиш, өз нөвбәсиндә суријалылар өлкәмиздә олмушлар. Бунунла јанашы Сурија мөтбуаты, хусуси илә Бә'с партијасынын органы олан "Саура" ("Ингилаб") гәзети дәфәләрлә Азәрбајчан әдәбијатындан нүмунәләр вә Азәрбајчан әдәбијаты һаггында мө'луматлар дәрч еләмишдир. Мөсәлән, бу гәзетин 1971-чи ил 22 нојабр тарихли нөмрәсиндә Халг шаиримиз Рәсул Рзанын "Аг фил" вә "Әлчәзаир мејданымда" ше'рләрини вәрмиш, гәзетин һәфтәлик әдәби-бәдиин әләвәсиндә исә "Ше'р, мөһәббәт вә гәзәб һаггында диалог" башлығы алтында шаир илә мұсаһибә

дәрч олунмуш вә һәмин сәһифәдә онун "Чәбәллүтариғ", "Фил вә филбан", "Ачын гапылары, инсан кәлир" вә "Конголу гардашым" ше'рләри вәрилмишдир.

Сурија мөтбуатында М.Һүсәјн, С.Рүстәм вә башгаларынын һәјәт вә јарадычылыгылары һаггында да ара-сыра мө'луматлар вәрилмишдир. Суријанын "Тишрин" ("Октябр") гәзети дә әдәбијатла бағлы марағлы мө'луматлар чап етмишдир. Онун Сурија әдәбијатшүнәси Абдулла Фәттаһ Галәтчинин јаздыгы "Азәрбајчан шаири Несими" адлы мөғаләси хусуси дигтәтә лајигдир. Бу мөғалә Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едиләрәк "Әдәбијат вә инчәсәнәт" гәзетинин 1985-чи ил 1 март нөмрәсиндә дәрч олунмушдур (Јенә орада, сәһ. 116-117).

Азәрбајчан мөтбуаты да өз нөвбәсиндә Сурија әдәбијаты илә охучулары таныш сләмәк үчүн аз иш кәрмәмишдир. Һәлә 1958-чи илдә чап олунмуш "Әрәб һекәјәләри" китабында Мисир, Ираг вә Ливан јазычыларынын әсәрләри илә јанашы Сурија јазычыларынын да һекәјәләри вәрилмишди. 1962-чи илдә Азәрнәшр Сурија јазычысы Әбүл Фәрәһин "Марағлы әһвалатлар" китабыны, 1968-чи илдә исә Сурија јазычыларынын әсәрләриндән ибарәт "Үмид нөгмәләри" топлусуну нәшр еләмишдир.

1972-чи илин апрелиндә Әрәб Дирчәлиш Сосналист партијасынын 25 илији мұнасибәти илә кечирилән шөнликләрдә Совет Иттифагындан кәлән нүмајәндә һәјәтинә президентимиз һәјдәр Әлијев башчылыг едирди.

Азәрбајчан кеологлары Суријадакы нефт вә газ јатағларынын кәшф едилмәсиндә дә јерли кадрлара јакындан көмәк кәстәрмишләр. Азәрбајчан Суријаја доғгуз адда нефт мөһсуллары, мұхтәлиф електрик мұһәррикләри, полад арматура, кондиционерләр, нефт истәһсал аваданлығылары үчүн истифадә едилән ештијат һиссәләри, подшипникләр, бәдиин вә слми-техники әдәбијат вә с. кәндәрир, өз нөвбәсиндә орадан ипәк вә памбыг парчалар, хәлчәләр, әтријат алырды.

Суријанын милли кадрларынын һазырланмасында да Азәрбајчан бу өлкәјә өз гардашлыг көмәјини өсиркәмирди. Тәкчә 1985-86-чы дәрәс илиндә орта вә али мөктәб-

дөрмиздә 130-а гәдәр төләбә вә аспирант төһсил алырды.

XXII Бејнәлхалг Дәмәшг јармаркасында (1975-чи ил) 400-ә гәдәр експонаты нүмајиш етдирилән Азәрбајчан ајрыча бөлмәдә төмсил олуурду.

1973-чү илин октјабр ајында Нәсиминин 600 илији мүнәсибәти илә кечирилән јубилеј шәнликләриндә Суријанын нүмајәндә һеј'әти биздә, бизимки исә онларда иштирак етмишләр.

1977-79-чу илләрдә Суријанын бир нечә нүмајәндә һеј'әти өлкәмиздә олмушлар. Онлардан өн јадда галаны ӨДСП-ин рәһбәрләриндән бири олан Нәбиһ Нәссунун вә президент Гафиз әл-Әсәдин партија үзрә биринчи мұавини Абдулла әл-Әһмарын башчылыглары илә кәлән нүмајәндә һеј'әтләри илә олаң көрүшләр иди (1979-чу ил).

1981-чи илдә Азәрбајчанын сәһијјә назири Т.Гасымовун башчылыг етдији нүмајәндә һеј'әти Суријада олмушдур.

1982, 1984 вә 1986-чы илләрдә Суријанын вәғф ишләри үзрә назири Мәһәммәд әл-Хатыб өлкәмиздә олмушдур.

Бу әләгәләр давамлы олмуш, һеч вахт кәсилмәмишдир. Индинин өзүндә дә өлкәләримиз арасында тичарәт әләгәләри, төһсил сәһәсиндә әмәкдашлыг мөвчуддур. Сурија 26.12.1991-чи ил тарихдә Азәрбајчанын мүстәгиллијини рәсми олараг танымыш, вә 01.09.1992-чи ил тарихдә исә өлкәләримиз арасында дипломатик әләгәләр јарадылмышдыр. Тезликлә бу әләгәләрин сәфирликләр сәвијјәсиндә мөһкәмләндирилмәси, һәр ики өлкәнин президентләринин гаршылыглы сәфәрләри кәзләнилир.

Көрүшләр вә әләгәләр давам едир. Мән исә јенә дә Сурија һәсрәтиндәјәм. Һәрдән јухума Нәсиминин һәлә дә сәһманә салынмамыш гәбри кирир... Нә олајды ки, мүстәгил Азәрбајчанымызын бајрагы алтында бура бир дә гајыда, Нәсимијә лајиг олан бир мөгбәрәнин гурулмасында һеч олмаса бир көрпич гоја биләјдим... Дејирләр чох вахт јухулар чин чыхыр. Ким истәмир ки...

Мүндәричат

Гарихә бир нөзәр _____	3
Әһалиси _____	21
Дәмәшг _____	37
Ғәләб вә онун әтрафы _____	56
Суријанын сәһил рајонлары _____	64
Азәрбајчан вә Сурија _____	77

Аллаһвердијев Галәј Әли оглу,

НӘСИМИ КӘЗӘН ЈЕРЛӘР

Бакы - "Сабах" - 1995

Нәшријаты директору: Ш.АЛЫШАНОВ
Рәссамы: ӘНВӘР ГАРАЈЕВ
Редактору: НАСИР

Форматы 84 x 108 1/32
Тиражы 500 нүсхә
Ғијмәти: мұтавицә илә